

Economic Relations Between Iran and Nazi Germany, 1933–1941: The Case of Dr. Hjalmar Schacht’s Activities

Sajjad Shalsooz*

Hamid Karamipour**

Abstract

The expansion of economic relations between Germany and Iran during the Reza Shah era resulted from various factors. These included Germany’s need for economic recovery, for which securing raw materials was essential, and Iran’s reliance on Germany for its industrial development. After Dr. Hjalmar Schacht, the German Minister of Economics, visited Tehran, these relations were organized and formulated according to a specific plan. The key question that the present article addresses is: In which areas did the economic relations between the two countries develop, and what impacts did Dr. Schacht’s visit to Iran and his economic plan have on these relations? In this research, the contexts and factors behind the rapprochement between Nazi Germany and Iran during the Reza Shah period are first examined. This is followed by an analysis of Germany’s position in the Iranian economy before Dr. Schacht arrived in Iran, along with a discussion of his economic plan and his visit. Subsequently, Germany’s economic relations from 1936 until the fall of Reza Shah are studied. The research method is descriptive-analytical, with data collected through library sources. The findings of the study indicate that Germany’s position in the Iranian economy underwent a significant increase after Dr. Schacht’s visit to Iran and the implementation of his economic plan compared to

* Ph.D. Candidate of History of Iran During the Islamic Era, University of Tabriz, Farhangian University, Tabriz, Iran, Sh.academic@yahoo.com, orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4045-4632>

** Associate Professor, Department of History, Faculty of Letters and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author), karamipour@ut.ac.ir, orcid: 0000-0002-5887-9973

Date received: 17/02/2024, Date of acceptance: 04/02/2025

the period before. At the very least, these relations remained in place until the middle of World War II.

Keywords: Economic relations, Trade, Iran, Reza Shah, Nazi Germany, Hjalmar Schacht.

Introduction

Economic relations between Iran and Germany expanded significantly following the Nazis' rise to power. Iranian distrust of the colonial policies of Russia and Britain, combined with Germany's lack of colonial history and the perceived racial similarities between the two nations, created the groundwork for rapprochement between Iran and Germany. Iran's need for industrialization and reduced economic dependence on the Soviet Union and Britain, alongside Germany's post-World War I need for raw materials, strengthened this cooperation. Dr. Hjalmar Schacht, Germany's Minister of Economics and architect of Nazi economic policies, played a key role in elevating the level of exchanges through his visit to Iran. The present study, drawing on documents from the Iranian and German foreign ministries, examines the economic relations between the two countries from 1933 to 1941, with a focus on Schacht's activities. The contribution of this research lies in its special attention to Schacht's role and the use of primary statistical and diplomatic sources—a topic that has not been fully explored in previous studies.

Materials & Methods

The volume of research on Iran-Germany relations during the mentioned period is not extensive. This study has endeavored to utilize documented and primary sources. These sources include primary diplomatic and economic documents from Iran and Germany, such as documents from the German Foreign Ministry in German, as well as Persian and English sources, along with existing scholarly studies and research. The data include commercial agreements, imports and exports of goods, investments by German companies, and industrial activities in Iran. Data analysis was conducted in a descriptive and historical-economic manner, with the primary focus on the factors driving the development of economic relations, the contexts of rapprochement between the two countries, and the effects of Schacht's economic plan on industrial and commercial cooperation.

Discussion & Result

Since, over the past decades, the use of German documents in examining Iran-Germany relations has rarely been employed, the opportunity to present a comprehensive study on the research topic was not provided. For this reason, the ground was not prepared for constructing and developing a theory in this regard. Consequently, the studies that have been conducted in this field have aimed to fill the gaps in descriptions in this area. This characteristic remains evident in the domain of Iran-Germany relations. Therefore, the present research seeks to fill the gaps in historical data and has not approached the realm of theoretical research.

Economic relations between Iran and Germany during the Reza Shah era and following the Nazi Party's rise to power expanded significantly. The primary factors behind this development included cultural and racial affinities, Iran's need for industrial development and reduced dependence on the Soviet Union and Britain, and Germany's need for raw materials to revive its economy. Dr. Hjalmar Schacht's arrival in Iran in November 1935 marked a turning point. By presenting an economic plan and signing commercial agreements, he elevated the level of transactions in Iran's industrial, transportation, and infrastructure sectors. Investments by German companies and Schacht's industrial policies accelerated Iran's industrialization and strengthened Germany's position in the Iranian economy. With the outbreak of World War II, trade routes were affected by geopolitical changes, and following Germany's attack on the Soviet Union and the subsequent Allied invasion of Iran, economic relations effectively came to an end. Overall, the findings indicate that Schacht's activities played a pivotal role in expanding economic and industrial relations between Iran and Germany from 1933 to 1941. The outcome of these economic dynamics was the growth of Iran's commercial and financial indicators during the period under study.

Conclusion

Upon scrutiny of modern Iranian diplomatic history, it becomes evident that statesmen, political groups, parties, and even parliamentary representatives have consistently sought alternatives and substitutes for the influence of colonial powers, such as Russia and Britain. The efforts and pursuits of Iranian political figures and the government in establishing and deepening relations with Germany should be viewed in this context. The German government, aware of this Iranian perspective, was always eager to cultivate a favorable public image among Iranians. Reza Shah

and his government, with this approach, opened the door to the initiation and deepening of economic relations with Germany. Had the events of World War II turned in Germany's favor, commercial and economic relations between Iran and Germany would undoubtedly have expanded dramatically.

Bibliography

- Article titled "Der Aussenhandel von Iran" in Pressedienst Hansa, Wirtschaft und Verkehr. 11 June 1935, article, Bundesarchiv Potsdam, Deutsche Reichsbank, 2501/5290. [In German].
- Article titled "Fortschritte der Indus trialisierung in Iran", in pressedient- Hansa. 22 January 1940, article- Bundesarchiv Potsdam, "Deutsche Reichsbank, 25.01/5291. [In German].
- Article titled "Iran und Deutschland sind die gegebenen Partner" in Berliner Lokal-Anzeiger, 22 July 1936. Bunesarchiv Potsdam, Deutsche Reichsbank, 25,01/529. [In German].
- Article, titled, Deutschlands Handelsbeziehungen zu Iran" in " Die Deutsche Volkswirtschaft", number31-1937, article. Bundesarchiv Potsdam, Deutsche Reichsbank, 25.01/5290. [In German].
- Abrahamian, Yerwand. 2020. *Iran between Two Revolutions*. Translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi. Tehran: Ney Publishing. [In Persian].
- Article in Turkish magazine titled: Persian – Der Aussenhandel, 20 June 1934, article. PAAA, Department III-Economy, R 923550.
- Starker Auschwung des deutschen Handelsverkehrs mit Iraft, in: Pressemitteilung Hansa, Wirtschaft und Verkehr, 25 March 1937, Bundesarchiv Potsdam, Deutsche Reichsbank, 25.01/5290. [In German].
- Azghandi, Alireza. 2004. *Iran's Foreign Relations 1941–1979* (1320–1357 Sh). Tehran: Qoomes Publishing. [In Persian].
- Banani, Amin. 2016. *The Modernization of Iran 1921–1941* (1300–1320 Sh). Tehran: Akhtaran Publishing. [In Persian].
- Best, Oliver. 2005. *Germany's Political Relations with Iran in the History of Iran-Germany Relations*. Translated and edited by Peyman Matin. Tehran: Amirkabir Publishing Institute. [In Persian].
- Bharier, Julian (1971), *Economic Development in Iran 1900-1970*, London: Oxford University Press.
- Bidgoli, Ali. 2007. "Eastern Dictatorship Relations with the Weimar Republic and the Nazis." *Zamaneh*, no. 60. [In Persian].
- Bradford, Martin J. 1989. *History of Iran-Germany Relations*. Translated by Peyman Azad and Ali Omid. Tehran: Peyk Institute Press. [In Persian].
- Catanzzaro, Crestel. 2005. "German Cultural Influence in Iran." In *History of Germany-Iran Relations*, translated by Peyman Matin. Tehran: Amirkabir Publishing. [In Persian].

361 Abstract

- Center for Parliamentary Research of the Islamic Consultative Assembly. 2015. *Iran-Germany Relations: A Look to the Future*. Foreign Policy Group, no. 14753. Tehran: Center for Parliamentary Research of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian].
- Center for Parliamentary Research. 1936. "Law Approving the Agreement on the Settlement of Accounts between Iran and Germany, Concluded between the Imperial Government and the German Government—Article 1." Period 10, print no. 2, vol. 1:417. Approved September 6, 1936. [In Persian].
- Deutsche Dokumente des Auswärtigen Amtes, Reihe D, Band 10, Minister im Iran (Ettel) an das Auswärtige Amt in Berlin, 9. Juli 1940, 169-70. [In German].
- Deutsche Dokumente des Auswärtigen Amtes, Reihe D, Band XII, Minister im Iran (Ettel) an das Auswärtige Amt in Berlin, 8. Mai 1941, 737-8. [In German].
- Dokumente des Deutschen Auswärtigen Amtes, Reihe D, Band VIII, Memorandum von Berater Ripken, 28. Oktober 1939, 5-354. [In German].
- Eslami, Rouhollah. 2015. *Evaluation of Iran's Foreign Policy Patterns between the Two Revolutions*. Vol. 1. Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publishing. [In Persian].
- Evans, Richard J (2005), *The Third Reich in Power 1933-1939*. New York: Penguin Press.
- Foran, John. 2016. *Fragile Resistance: History of Social Developments in Iran from the Safavids to the Years after the Islamic Revolution*. Translated by Ahmad Tadayon. Tehran: Rasa Cultural Services Institute. [In Persian].
- Gerschoffer, Mark.A (1998), *Germany Iran policy beyond Critical Dialogue*, Master of Arts in National Security Affairs: San Diego State University.
- Hirschfeld, Yair (1980), *Deutschland und Iran im Spielfeld der Mächte: Internationalen Beziehungen unter Reza Schah 1921-1941*, Düsseldorf: Droste.
- Ivanov, M. S. 1977. *Modern History of Iran*. Translated by Houshang Tizabi and Hassan Izadpanah. Tehran: Toofan Publishing. [In Persian].
- Jenkins, Jennifer (2022), *Iran in the Nazi New Order 1933-1941*: Cambridge University Press.
- Katouzian, Mohammad Ali Homayoun. 2023. *The Political Economy of Iran: From Constitutionalism to the End of the Pahlavi Dynasty*. Translated by Mohammad Reza Nafissi. Tehran: Markaz Publishing. [In Persian].
- Kazemzadeh, Firuz (1968), *Russia and Britain in Persia, 1864–1914: A Study in Imperialism*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Mahdavi, Abdulreza Houshang. 2006. *History of Iran's Foreign Relations from the Beginning of the Safavid Era to the End of World War II*. Tehran: Amirkabir Publishing. [In Persian].
- Masoud Ansari, Abdulhossein. 1972. *My Life and a Look at the Political History of Iran and the World*. Vol. 2. Tehran: Ibn Sina Publishing. [In Persian].
- Ministry of Foreign Affairs of
Ministry of Foreign Affairs of Iran, Department of Documents and Archives. 1935. Document no. 105, May 21, 1935. [In Persian].

- Ministry of Foreign Affairs of Iran, Department of Documents and Archives. 1935. Document no. 280, July 10, 1935. [In Persian].
- Ministry of Foreign Affairs of Iran, Department of Documents and Archives. 1937. Document no. 17702, July/August 1937. [In Persian].
- Ministry of Foreign Affairs of Iran, Department of Documents and Archives. 1937. Document no. 19077, October 23, 1937 (November 1937 SH). [In Persian].
- Ministry of Foreign Affairs of Iran, Department of Documents and Archives. 1938. Document no. 471, February 14, 1938. [In Persian].
- Ministry of Foreign Affairs of Iran, Department of Documents and Archives. 1938. Document no. 1197, June 13, 1938. [In Persian].
- Ministry of Foreign Affairs of Iran, Department of Documents and Archives. 1938. Document no. 11634 Iran, Department of Documents and Archives. 1941. Document no. 585.40, March 4, 1941. [In Persian]., June 30, 1938. [In Persian].
- Ministry of Foreign Affairs of Iran, Department of Documents and Archives. 1939. Document no. 19728, August 27, 1939. [In Persian].
- Nicosia, Francis. R (1985), *The Third Reich and the Palestinian question*, Austin: University of Texas Press.
- Owen Tweedy, Article titled, "Persia's unfortunate trade Legislation", in the financial Times, 5 February 1934, article, Bundesarchiv Potsdam, Deutsche Reichs bank, 25/01/5289.
- PAAA Berlin B92363, Weidenfeld/ Moscow to foreign of filer/ Berlin, 8 May 1922, Foreign officer, Report, Ivapers, 1004, 31, August 1922. [In German].
- PAAA Berlin R105315: Transit in den Iran und in den Fernen Osten, Eastern Economy, Nr. 10-11, Oktober-November 1939, 126. [In German].
- PAAA, Berlin DGT Box 28III, IId: Telegram 3738, Melchers to Foreign Office/Berlin, 30Nov1936. [In German].
- PAAA, Berlin DGT Box 45, Smend to the foreign office/Berlin, Tel. IVVV/II, 2 June 1936. [In German].
- Pira, Fatemeh. 2000. *Political and Economic Relations between Iran and Germany between the Two World Wars*. Tehran: Islamic Revolution Document Center. [In Persian].
- Rahmani, Ali. 1999. *Germany's Green Book*. Tehran: Office of Political and International Studies, Ministry of Foreign Affairs. [In Persian].
- Ramazani, Rouhollah. 2021. *History of Iran's Foreign Policy: From the Safavids to the End of the First Pahlavi / 1500 to 1941*. Translated by Rouhollah Eslami and Zeinab Pezeshkian. Tehran: Ney Publishing. [In Persian].
- Shahidi, Rashid Armin Khatib (1999), German foreign policy towards Iran: In the case of the National Bank of Persia, D.Phil. Thesis, Harris Manchester College, Oxford University.
- Tooze, Adam (2006), *Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*. London: Penguin Books.

363 Abstract

- Wilber, Donald. 1995. *Reza Shah Pahlavi*. Translated by Mahindokht Saba. Tehran: Book Translation and Publishing Foundation. [In Persian].
- Yaghmaei, Eghbal. 1996. *Ministers of Sciences, Education, and Culture of Iran*. Tehran: University Publishing Center. [In Persian].
- Zargar, Ali Asghar. 1993. *History of Political Relations between Iran and England during the Reza Shah Era*. Translated by Kaveh Bayat. Tehran: Moein Publishing. [In Persian].
- Zoghi, Iraj. 1989. *Iran and the Great Powers in World War II*. Tehran: Pajang Publishing. [In Persian].

روابط اقتصادی ایران و آلمان نازی، ۱۹۳۳-۱۹۴۱م (۱۳۲۰-۱۳۱۲.ش) با تاکید بر فعالیت‌های دکتر یالمار شاخت

سجاد شال سوز*

حمید کرمی پور**

چکیده

گسترش روابط اقتصادی بین آلمان و ایران دوره رضاشاه، معلول علل مختلفی بود. از جمله نیاز آلمان به احیای اقتصادی که تامین مواد خام از لوازم دست یابی به این هدف بود و نیز نیاز ایران به آلمان برای توسعه صنعتی خود بعد از ملاقات دکتر یالمار شاخت وزیر اقتصاد آلمان از تهران، این روابط سازماندهی شد و طبق برنامه ای مشخص تدوین گردید. پرسش مهمی که مقاله حاضر به آن می پردازد این است که روابط اقتصادی بین دو کشور در چه زمینه هایی توسعه یافته است و دیدار دکتر شاخت از ایران و طرح اقتصادی او چه تأثیراتی بر این روابط داشته است. در این پژوهش، ابتدا زمینه ها و عوامل نزدیکی آلمان نازی و ایران دوره رضاشاه مورد بررسی قرار می گیرد و در ادامه ضمن بررسی جایگاه آلمان در اقتصاد ایران تا قبل از ورود دکتر شاخت به ایران، به طرح اقتصادی او و بازدید او از ایران پرداخته می شود و سپس روابط اقتصادی آلمان از ۱۹۳۶ (۱۳۱۵.ش) تا سقوط رضاشاه مورد مطالعه قرار می گیرد. روش پژوهش به صورت توصیفی - تحلیلی گرد آوری داده‌ها کتابخانه‌ای است. یافته‌های تحقیق نشان می دهد که جایگاه آلمان در اقتصاد ایران در بعد از دیدار دکتر شاخت از ایران و طرح اقتصادی او با قبل از این دوره، افزایش چشمگیر دارد و دست کم این روابط تا میانه جنگ جهانی دوم به قوت خود باقی است.

* دانشجوی دکترای تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشگاه تبریز، مدرس دانشگاه فرهنگیان، تبریز، ایران،

orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4045-4632>, Sh.academic@yahoo.com

** دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و زبان‌ها، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،

orcid: 0000-0002-5887-9973, karamipour@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۶

کلیدواژه‌ها: روابط اقتصادی، تجارت، ایران، رضاشاه، آلمان نازی، یالمار شاخ.

۱. مقدمه

روابط اقتصادی ایران با آلمان که قبل از سلطنت رضاشاه هرچند در جایگاه محدود انجام می‌گرفت، در دوران سلطنت رضاشاه ادامه یافت و با روی کار آمدن حزب نازی در آلمان، روند جدی‌تر و عمیق‌تری به خود گرفت که تا پیش از آن سابقه نداشت. نفرت از سیاست‌های استعماری روسیه و انگلستان در بین ایرانیان از یک سو و عدم سابقه استعماری آلمانی‌ها در ایران از سوی دیگر در کنار آریایی بودن و هم‌نژاد بودن دو ملت، ایران و آلمان نازی را به هم پیوند می‌داد. همچنین نیاز دولت ایران به برقراری روابط با آلمان از لحاظ صنعتی سازی خود و تامین نیازهای اقتصادی به نحوی که بتواند خود را در ردیف کشورهای مطرح قرار دهد و در عین حال از وابستگی اقتصادی خود به شوروی و انگلستان بکاهد، چیزی نیست که بتوان آن را نادیده گرفت. کشور آلمان نیز که به جهت بحران‌های متعدد پس از جنگ جهانی اول دچار مشکلات فراوانی شده بود، برای احیای توان اقتصادی صنعتی و نظامی خود نیاز به تامین مواد خام مورد نظر داشت که به دلیل تخاصم با برخی دول اروپایی از جمله فرانسه و انگلستان نمی‌توانست آن‌ها را از اروپا فراهم سازد. دکتر یالمار شاخ وزیر اقتصادی آلمان نازی و رئیس رایش بانک که توانسته بود اوضاع اقتصادی ورشکسته آلمان شکست خورده از جنگ را احیا سازد، طرح اقتصادی در نظر داشت که بر اساس آن کشور باید صنعتی سازی می‌شد و ارتش و تاسیساتش نیز پشتوانه دولت قرار می‌گرفتند و اگرچه شاخ به صراحت گفت که اصول اقتصادی تجارت آزاد بین المللی خود را فدای اهداف اقتصادی و سیاسی ناسیونال سوسیالیستی و مصلحت سیاسی می‌کند.

روشن بود که این مساله نیاز به تامین مواد خام فراوان داشت و همین امر آلمان را به ایران نزدیک کرد. دکتر شاخ برای پیشبرد روابط اقتصادی دو کشور به ایران آمد و فعالیت او تاثیر قابل توجهی در افزایش سطح مبادلات اقتصادی و تجاری دو کشور پس از آن داشته است. آمارهای تجاری و اطلاعات مربوط به آن در سال‌های پایانی حکومت رضاشاه گواه روشنی بر این مدعاست. این مقاله در پی بررسی این مساله است که سطح روابط اقتصادی بین دو کشور ایران و آلمان در بازه زمانی ۱۹۳۳ تا ۱۹۴۱ (۱۳۱۲-۱۳۲۰ ه.ش) در چه حوزه‌هایی و تا چه رقم و اندازه‌ای گسترش داشته است و نیز فعالیت‌ها،

ایده ها و نظریات اقتصادی دکتر یالمار شاخست چه تاثیری در این روابط اقتصادی داشته است و کوشیده می شود که روابط اقتصادی دو کشور با تاکید بر فعالیت های دکتر شاخست بررسی و مطالعه شود. البته سیاست ها و اندیشه های هم نظران ایرانی با او از جمله شخص رضاشاه و دولتمردان ایرانی موافق آلمان در کنار دولتمردان نازی نیز مورد توجه است. برای یافتن پاسخ های جامع و کامل به مساله های موجود با نگرشی توصیفی و تحلیلی به مطالعه روند فعالیت های اقتصادی بین دو کشور در بازه زمانی یاد شده خواهیم پرداخت. منابع مورد استفاده در این پژوهش کاملاً غنی هستند و سعی شده است که از منابع دست اول اسناد وزارت خارجه آلمان و وزارت خارجه ایران و پژوهش هایی به زبان فارسی و زبان انگلیسی به نحو مطلوب استفاده شود.

روابط اقتصادی ایران و آلمان در دوره پهلوی و خاصه در دوره رضاشاه در پژوهش های متعددی مورد بررسی قرار گرفته است. هر یک از این پژوهش ها سعی کرده اند که سطح این روابط را در حوزه اقتصادی یا حوزه های متعدد فرهنگی و سیاسی بررسی کنند که برخی از آنان، کل دوره سلطنت رضاشاه را پوشش می دهد که مترادف با دو دوره جمهوری وایمار و دوره نازی ها در آلمان است و به روابط اقتصادی صرفاً با آلمان نازی در دوره زمانی ۱۹۳۳ تا ۱۹۴۱ نمی پردازد. مقاله بررسی روابط ایران و آلمان از آغاز دوره پهلوی تا پایان جنگ جهانی دوم (۱۳۰۴-۱۳۲۴.ه.ش) از حسین رفیع و مجید عباس زاده مرزبالی، روابط دو کشور ایران و آلمان را در دو دوره جمهوری وایمار و نازی ها بررسی کرده و به طور کامل به روابط اقتصادی در دوره نازی ها پرداخته نشده است و اطلاعات اقتصادی مورد نظر ما را ارایه نمی دهد. مقاله گسترش نفوذ آلمان در ایران ۱۳۱۳-۱۳۲۰ از نورالدین نعمتی، هرچند همان بازه زمانی مقاله ما را شامل می شود، اما سطح روابط را کلی بررسی کرده و به مسایل فرهنگی، سیاسی و اقتصادی به صورت کلی پرداخته است. در این مقاله روابط اقتصادی، فرهنگی و سیاسی ایران با آلمان نازی بیشتر با تاکید بر زمینه ها و ریشه های نزدیکی این دو کشور به هم مطالعه می شود و اطلاعات و پژوهش هایی که در مقاله ما انجام شده، هرگز در این مقاله مورد بررسی قرار نگرفته است. مناسبات سیاسی و تجاری ایران و آلمان در جنگ جهانی دوم از محمد پوزش و مهدی گلجان نیز به روابط دو کشور در زمان جنگ جهانی دوم پرداخته است و ضمن بیان روابط بین شوروی و انگلستان و حمله آن ها به ایران در جنگ جهانی دوم، به روابط تجاری ایران و آلمان در این بازه اشاره می کند، ضمن آنکه نگاهی نیز به قبل از جنگ دارد. نکته مهمی که

وجود دارد و جنبه نوآوری پژوهش ما و جدید بودن آن را روشن می سازد عمدتاً در دو مورد است: اول آنکه در مقاله ما، روابط تجاری بین ایران و آلمان نازی با تاکید بر طرح اقتصادی و فعالیت های دکتر یالمار ساخت بررسی می شود که در پژوهش های پیشین مورد توجه قرار نگرفته است و پیشینه تحقیقی در مورد فعالیت های یالمار ساخت و نقش او در روابط تجاری ایران و آلمان به طور کامل نمی توان سراغ داشت. دوم آنکه در این مقاله سعی شده است که علاوه بر منابع معتبر فارسی و انگلیسی، از اسناد وزارت خارجه آلمان و وزارت خارجه ایران استفاده شود و به صورت آماری نیز به مبادلات اقتصادی دو کشور نیز پرداخته شده است.

۲. زمینه ها و عوامل نزدیکی آلمان نازی به ایران در دوره رضاشاه

در گام اول باید دانست که زمینه ها و علل موجود که باعث نزدیکی آلمان نازی با ایران دوره رضاشاه شدند چیست و چرا این دو کشور توانستند با وجود مشکلات عدیده، روابط اقتصادی خوبی با هم برقرار کنند. مهمترین مساله، نداشتن سابقه استعماری آلمان در ایران و هم ریشه دار بودن دولت بود که باعث شده بود تا آلمانی از وجهه خوبی در افکار عمومی ایرانیان برخوردار باشند. (رحمانی، ۱۳۷۸: ۴۳)

این مساله در کنار نیاز دولت ایران به یک نیروی سوم که بتواند وابستگی ایران را از دولت های استعمارگر انگلستان و روسیه (شوروی) کمتر کند نمود بیشتری پیدا کرد.^۱ به دنبال مناقشه سیاسی که بین ایران و انگلستان بعد از لغو یک طرفه قرارداد امتیاز نفت داری از سوی رضاشاه پیش آمد و سیاست های اقتصادی روس ها، یک فضای بازتری برای این نیروی سوم ایجاد شد و آلمان نازی برای پر کردن این فضای باز، جای خود را در ایران باز کرد. روس ها تمایل داشتند که علاوه بر آزادی عمل در امور بازرگانی خود، اختیار تعیین بهای کالاها نیز به نمایندگی آن کشور در تهران سپرده شود؛ اما در مقابل حاضر نبودند مانند این امتیاز را برای ایران قایل شوند. (طاهر احمدی، ۱۳۸۴: ۱۸) از طرفی ترانزیت کالاهای اروپایی به ایران نیز مساله ساز بود و روس ها اصرار داشتند که نمایندگان تجاری آن ها از مصونیت قضایی و سیاسی در ایران برخوردار باشند. (مهدوی، ۱۳۹۳، ۱۸؛ پیرا، ۱۳۷۹، ۱۶۸)

نکته مهم دیگر این است که ظهور حزب نازی و در راس آن آدولف هیتلر به عنوان یک قدرتی توانمند و نظامی گرا خیلی به مذاق و روحیه رضاشاه خوش می آمد. کاتوزیان

روابط اقتصادی ایران و آلمان نازی، ... (سجاد شال سوز و حمید کرمی پور) ۳۶۹

در کتاب اقتصاد سیاسی ایران می نویسد که رضاشاه قلباً طرفدار آلمان نازیسم بود، چون خودش هم همانند نازی ها دولت گرا، نظامی گرا و خود کامه بود. (کاتوزیان، ۱۴۰۲: ۸۱) علاوه بر این، بحث ملی گرایی دو ملت هم در میان است. جان فوران معتقد است که رضاشاه پان ایرانیست بود و از برقراری رابطه با آلمان، یک حس قلبی و عاطفی نیز داشت. (فوران، ۱۳۹۵: ۳۷۰) باید توجه داشت که در کل ایدئولوژی های ناسیونالیستی بین شاه ایران و رهبران نازی، دست کم در یک جهت قرار داشت. ناسیونالیسم (ملی گرایی) و میلیتاریسم (نظامی گری) به عنوان دو اهرمی که نازی ها را در آلمان به قدرت رساند، به دلیل وجود همین موارد در شخص رضاشاه باعث گردید تا مشکلات و ابهامات در روابط دو کشور برطرف شود و زمینه برای مبادلات گسترده اقتصادی فراهم آید. احیای قدرت ارتش بزرگ آلمان به عنوان ستون اصلی قدرت نازی، کاملاً با استبداد رضاشاه هماهنگی داشت و از بین رفتن مطبوعات و احزاب سیاسی به جز حزب طرفدار حکومت در کشور، همگی در نزدیکی روابط رضاشاه و هیتلر تاثیر داشت. (کاتوزیان، ۱۴۰۲: ۱۳۴)

رضاشاه که دولتی ضعیف و شکننده را از زمان قاجار تحویل گرفته بود، برای تقویت آن قطعاً به برقراری روابط همه جانبه با دولت های خارجی نیاز داشت. از طرفی او مشاهده کرد که سیاست های روسیه و انگلستان به عنوان دو قدرت استعماری بعد از جنگ جهانی اول، تغییر چندانی در قبال ایران نداشته است و از این جهت اعتمادی به آنان نداشت. (Gerschoffer, 1998:14)

آلمانی ها از همان زمان حکومت رایش دوم (امپراتوری آلمان)، با تبلیغات قدرتمندی خود را دوست قابل اعتماد ملل خاورمیانه و اسلام معرفی می کردند. (رمضانی، ۱۴۰۰: ۲۷۸) ایرانیان نیز آلمان نازی را به عنوان یکی از کشورهای پیشرفته در زمینه علم و فناوری می دانستند که می توان با استفاده از سرمایه، مشاوران فنی و واحد های صنعتی این کشور به اقتصاد خود کمک نمود و آلمان نیز متقابلاً برای گسترش صنعت و واحد های نظامی خود به مواد خام ایران نیاز داشت. (بست، ۱۳۸۴: ۲۸)

خود رضاشاه از روی کار آمدن آلمانی های نازی خوشنود بود. بلوشر وزیر مختار آلمان در ایران در این باره می نویسد: روزی سرلشکر ایرم به من گفت: از اینکه در آلمان دولت مقتدری روی کار آمده است خوشحال است و اطمینان دارد کلک کمونیسم کننده خواهد شد. این فقط نظر من نیست، نظر اعلیحضرت هم است که همه چیز به شخص ایشان مربوط است. (پیرا، ۱۳۷۹، ۲۴۷)

آدولف هیتلر در ژانویه ۱۹۳۳ (دی ماه ۱۳۱۱) در آلمان به قدرت رسید. او در اوایل تصمیم نداشت که نفوذ آلمان را از حوزه اروپا فراتر ببرد، اما زمانی که آلفرد روزنبرگ، رئیس دفتر سیاست خارجی حزب نازی و میتکر ایده نژاد برتر آریایی در مه ۱۹۳۴ (اردیبهشت ۱۳۱۳) طرحی برای او ارایه کرد که به موجب آن نفوذ آلمان از بالکان تا ترکیه و ایران و مرزهای هند گسترش می یافت، عقیده هیتلر تغییر کرد و ایران برای آلمان اهمیت بیشتری یافت. (فوران، ۱۳۹۵: ۳۶۸؛ پیرا، ۱۳۷۹، ۲۴۹) هیتلر در واقع برای تهدید امنیت انرژی و تهدید مستعمرات انگلستان و فلج کردن سرمایه داری آنان به ایران گرایش پیدا کرد. (اسلامی، ۱۳۹۴: ۱۶۴) جی.مارتین براد فورد هم عقیده دارد که دولت ایران علیرغم علاقه برای برقراری رابطه با آلمان، مجبور است که با این کشور رابطه اقتصادی داشته باشد. ایران مشکلات زیادی دارد و آلمان هم تمایل دارد که اصلاحات مالی در ایران انجام دهد. (براد فورد، ۱۳۶۸: ۱۷۱)

۳. جایگاه آلمان در اقتصاد ایران از آغاز قدرت گیری رضاشاه تا ورود دکتر شاخست به ایران از سال ۱۹۲۵ تا ۱۹۳۵ م (۱۳۱۴-۱۳۰۴.ش)

آنچه که مسلم است در دوران جمهوری وایمار در آلمان و نیز دو سال نخست قدرت گیری نازی ها، برنامه چندان منسجمی برای برقراری روابط اقتصادی بین ایران و آلمان وجود نداشت. شرکت های معدودی از آلمانی ها در ایران فعال بودند اما همانطور که در ادامه خواهیم گفت، مجموع واردات ایران از آلمان یا بالعکس کمتر از ده درصد مجموع کل معاملات اقتصادی هر کشور بود. آلمان در آغاز قدرت گیری نازی ها، هشت درصد از سهم واردات ایران را در اختیار داشت و انگلستان، اولین شریک تجاری ایران در این زمان بود. اما به مرور جایگاه آلمان فراتر می رود و به شریک اول تجاری ایران تبدیل می گردد. (فوران، ۱۳۹۵: ۳۷۱)

در سال ۱۹۲۷ م، شرکت هواپیمایی یونکرس انحصار خدمات هوایی مسافری و ارسال کالا در ایران را بدست آورد. (رمضانی، ۱۴۰۰: ۲۷۸) و در ۱۰ مه همان سال (اردیبهشت ماه ۱۳۰۶.ش) معاهده ای تجاری بین دو کشور بسته شد و این قرارداد با یک معاهده دوستی در ۱۹ فوریه ۱۹۲۹ (بهمن ماه ۱۳۰۷.ش) تحکیم گردید. از همین دوران نیز شرکت های صنعتی آلمان در صنعتی سازی ایران مشغول به فعالیت شدند و دو کشور در جهت توسعه شرکت های خود در قلمرو یکدیگر اقدام کردند. مشاوران آلمانی نیز در

بانک ملی ایران فعالیت داشتند. اما مجموع این موارد، هرگز به اندازه ای نبود که روابط اقتصادی ایران و آلمان را در حد یک شریک تجاری درجه اول برای هرکدام قرار دهد. (ویلبر، ۱۳۷۴: ۱۴۷) این ظهور هیتلر بود که سیاست های اقتصادی بین دو کشور را که از قبل وجود داشت، تقویت کرد. البته باید توجه داشت که برای انجام روابط اقتصادی به پشتوانه مالی و اقتصادی قوی نیاز است. کشور آلمان در سال های پس از جنگ جهانی اول دچار بحران اقتصادی بود و نرخ تورم بالا از یک طرف و غرامت های جنگی سنگین از یک طرف دیگر به اقتصاد این کشور فشار می آورد، اما با این وجود کشور آلمان از قدرت ذاتی خوبی برای رسیدن به تفوق مجدد در اروپای مرکزی برخوردار بود. (پیرا، ۱۳۷۴، ۱۴۶)

اقدامات دکتر یالمار شاخست در آلمان توانست تورم در این کشور را کنترل کند و از این زمان بود که راه برای برقراری روابط اقتصادی و تجاری گسترده بین دو کشور هموار شد و حتی بعد از دیدار شاخست از ایران، به شدت افزایش یافت.

البته نازی ها به مواد خام ایران غیر از نفت توجه داشتند و ترجیح می دادند که نفت را از منابع نزدیک تر به خود مانند شوروی و رومانی تامین کنند. البته با توجه به اینکه نفت ایران در اختیار انگلیس بود طبیعی بود که حکومت آلمان در این زمینه اختیار و حق تصمیم گیری نداشت و آلمان ناچار بود نفت خود را از کشوری غیر از ایران تأمین کند. (Nicosia, 1985: 37) از سوی دیگر، ایدئولوژی جنگی و سیاسی نازی ها تهاجمی بود و با قدرت جمهوری وایمار فرق داشت. آنان در صدد ارسال و صادرات صنایع نظامی خود به ایران و دیگر نقاط خاورمیانه بودند و از همین رو از سال ۱۹۳۳ (۱۳۱۲ ه.ش) به شدت و با برنامه، طرح های تبلیغاتی خود را در فراتر از مرزهای آلمان دنبال می کردند. (Nicosia, 1985)؛

در سال آماری ۱۹۳۲/۱۹۳۳ و در آستانه قدرت گیری حزب نازی آلمان، این کشور با ۹۳ میلیون ریال تجارت مجموع (واردات و صادرات) رتبه پنجم را در آمار تجاری ایران داشت. چهار رتبه اول به ترتیب متعلق به شوروی با ۳۱۸ میلیون ریال، بریتانیا با ۱۴۴ میلیون ریال، ایالات متحده با ۱۳۷ میلیون ریال و هند بریتانیا با ۱۲۴ میلیون ریال بوده است. صادرات ایران بدون احتساب نفت و تولیدات شیلات دریای خزر که تحت نفوذ انگلیس و شوروی بود، ۵۲۲ میلیون ریال بود و ارزش کل تجارت ایران ۱۳/۱ میلیارد ریال بوده است.^۲

باید توجه داشت که نفت ایران از زمان قرارداد داری تحت نفوذ انگلیس بود و عمده ترین سرمایه گذاری شوروی در ایران، امتیاز شیلات دریای خزر بود که این امتیاز در سال ۱۹۲۷ برای بیست و پنج سال دیگر تمدید گردید و شوروی از طریق این انحصار به سود کلانی دست می یافت. (فوران، ۱۳۹۵: ۳۷۰) مشخص بود که شوروی روابط اقتصادی نابرابری با ایران داشت و نیازها و خواسته های آن تعیین کننده آهنگ تجاری و سرمایه گذاری در ایران بود. رضاشاه نیز تمایل داشت تا بتواند شوروی را از گردونه اقتصاد ایران حذف کند و از این جهت به آلمان روی آورد. (رمضانی، ۱۴۰۰: ۲۸۴؛ بنانی، ۱۳۹۵: ۱۳۰)

در سال آماری ۱۹۳۳/۱۹۳۴، واردات ایران در مجموع ۶۰۵ میلیون ریال و مجموع صادرات آن ۴۶۶ میلیون ریال بوده است. ارزش مبادلات تجاری ایران در این دوره ۱/۰۷ میلیارد ریال است. در سال ۱۹۳۴م (۱۳۱۲-۱۳۱۳ه.ش) آلمان نازی به جایگاه هشتم در آمار تجاری ایران تنزل کرد. با این وجود در مقایسه با سال قبل از آن، واردات ایران از آلمان ۱۵ میلیون ریال افزایش داشت و صادرات ایران به آلمان نیز حدود ۲۳ میلیون ریال افزایش داشته است.^۳ این تنزل رتبه جایگاه آلمان در تجارت ایران دلایل بخصوصی داشت و مهم تر از همه اینکه، برنامه و طرح های مشخصی برای تجارت بین طرفین وجود نداشت. مشکلات ارزی برای مبادله کالا وجود داشت و نازی ها تازه قدرت را به دست گرفته بودند و اوضاع آلمان از لحاظ اقتصادی منسجم نبود. این موارد با ظهور یالمار شاخت به عنوان وزیر اقتصاد و رئیس رایش بانک آلمان تغییر کرد. او برای حل این مشکلات سفری به ایران کرد که به آن خواهیم پرداخت و نتایج آن را بازگو می کنیم.

در خلال سال آماری ۱۹۳۴/۱۹۳۵، ارزش مبادلات تجاری کلی ایران به ۱/۱۲ میلیارد ریال رسید و در طول این مدت، واردات ایران نسبت به سال آماری قبل از آن تقریباً ثابت باقی ماند. ولی صادرات از ۴۶۶ به ۵۱۴ میلیون ریال رسید. آلمان دوباره مقام چهارم را در تجارت با ایران کسب کرد. شوروی نیز با ۳۸۵ میلیون ریال جایگاه اول، ایالات متحده با ۱۴۵ میلیون ریال جایگاه دوم و هند بریتانیا با ۱۰۶ میلیون ریال به جایگاه سوم رسید و بریتانیا با ۱۰۲ میلیون ریال برای نخستین بار در روابط اقتصادی با ایران از آلمان عقب افتاد و رتبه پنجم را کسب کرد.^۴ مشکلاتی که به موجب لغو قرارداد داری و تشنج در روابط ایران و انگلیس به وجود آمد، در تنزل این کشور به جایگاه پنجم خیلی تاثیر داشت. (بنانی، ۱۳۹۵: ۱۳۳)

۴. یالمار ساخت، طرح اقتصادی او و بازدید از ایران

دکتر یالمار هوراسه گریلی ساخت*، متولد سال ۱۸۷۷م در ایالت پروس آلمان، وزیر اقتصادی آلمان نازی و رئیس رایش بانک این کشور بود. او از اقتصاد آلمان که بعد از بحران اقتصادی ۱۹۲۹ آسیب دیده بود، یک اقتصاد قوی و پویا ساخت و با این اقدام نقش کلیدی در پیشبرد اهداف نازی ها ایفا کرد. در اصل جایگاه ایران در نظام اقتصادی آلمان نازی از سال ۱۹۳۶ به بعد را می توان در نتیجه دو عامل طرح جدید یالمار ساخت و تمرکز او بر تسویه قرارداد ها به عنوان موتوری برای تجارت در دوران رکود به حساب آورد. (Jenkins, 2022: 20) او که توانسته بود اقتصاد فرو ریخته آلمان بعد از جنگ جهانی اول را مهار کند، می توانست محرک و عنصر خوبی برای افزایش سطح معاملات تجاری و اقتصادی بین آلمان و ایران باشد. دکتر ساخت طراح اصلی اقتصاد نازی بود. او برنامه ای قدرتمند برای گسترش نفوذ آلمان در خاورمیانه و ایران داشت و چون از هیتلر برای رسیدن به قدرت حمایت کرده بود، بعد از رسیدن هیتلر به قدرت، دارای اختیارات تام در اقتصاد آلمان گردید و در آگوست ۱۹۳۴ به مدیریت بانک مرکزی آلمان رسید و همزمان وزیر اقتصاد این کشور شد. (Evans, 2005: 354)

آلمان که بخاطر مشکلات متعدد از سیاست استعمارگری جهان عقب بود، در حال حاضر به مقادیر عظیم پول و مواد خام نیاز داشت و از این رو ساخت از طرح جدید اقتصادی خود در اواخر همان سال پرده برداری کرد. آدام توز در کتاب مزد تخریب- ساختن و شکستن اقتصاد نازی- این طرح جدید دکتر ساخت را نظام مدیریت اقتصادی ناسیونال سوسیالیست می داند و معتقد است که همین ایده های ساخت، ریشه های اقتصاد آلمان را قوی تر کرد. (Tooze, 2006: 83) به هر حال دکتر ساخت را می توان طراح و معمار روابط جدید اقتصادی نازی ها با دولت رضاشاه دانست.

دکتر ساخت برای بهبود اوضاع اقتصادی، طرحی ارائه کرد که بر اساس آن اقتصاد باید در دست دولت قرار می گرفت و دولت می بایست بر هر گونه مبادله اقتصادی حتی در بخش خصوصی نظارت داشته باشد. تجارت خارجی اعم از واردات و صادرات و سپس صنعت پشوانه دولت قرار می گرفتند، ضمن آنکه پیوند دولت با صنعت حفظ می شد. او اقتصادی شدن هر کشور را در صنعتی شدن آن می دانست و بر این امر نیز واقف بود که صنعتی شدن به پشوانه اقتصادی و مواد خام نیاز دارد و آلمان نیز جز زغال سنگ و پتاسیم مواد خام چندانی نداشت. مساله ای که دکتر ساخت در کنفرانس مونیخ در سال ۱۹۳۵ در

جمع سران نازی و کارشناسان اقتصادی آلمان، آن را بیان نمود. از طرفی او به مخاطبانانش گفت که آلمان باید مواد خام مورد نیاز خود را از کشورهای تهیه کند که حاضرند کالاهای ما را در ازای آن بخرند.^۵ (Hjalmar, 1935, 21)

مساله این بود که دولت نازی برای احیای دوباره قدرت آلمان در اروپا به ارتش بزرگ و صنعتی سازی کشور خود نیاز داشت و بدلیل معادلات سیاسی اروپا، فرانسه و انگلستان نظر خوشی نسبت به آلمان نازی نداشتند و نمی خواستند مواد خام آن را تهیه کنند. نکته دیگر این است که دکتر شاخست در کنفرانس مونیخ، ایده معامله پایاپای را ابراز کرد که در آن تجارت بدون ارز خارجی انجام می شد و این برای ایران نیز خوب بود، چون دولت ایران پشتوانه ارزی کاملی نداشت. (رمضانی، ۱۴۰۰: ۲۸۴) آوازه دکتر شاخست به عنوان کسی که توانسته بود اوضاع ورشکسته اقتصادی کشورش را سامان دهد، فراتر از اروپا راه یافت و به ایران رسید. رضاشاه اعتقاد داشت که با تکیه بر آلمان می توان هم اقتصاد ایران را صنعتی کرد و هم از سرمایه آلمان و دانش آنان بهره برد و نیز شوروی را از گردونه اقتصاد ایران حذف کرد. (همان) شاه هیاتی را در سال ۱۹۳۵ به برلین اعزام کرد و به آنان دستور داد که مستقیم با ارباب صنایع آلمان ارتباط برقرار کنند. (پیرا، ۱۳۷۹، ۲۰۰) بدین منظور از شاخست برای بازدید از ایران و ارایه مشاوره های اقتصادی جهت تقویت روابط اقتصادی با آلمان نازی دعوت شد و اینگونه دکتر شاخست، پایه گذار روابط اقتصادی موجود بین آلمان و ایران در نیمه دوم دهه ۱۹۳۰ شد و آن را متحول کرد. (Jenkins, 2022:26)

البته قبل از دکتر شاخست، افرادی مانند کنت فریدریش و نرفون درشولنبرگ، دیپلمات های آلمانی از ۱۹۲۳ تا ۱۹۳۱م در تهران حضور داشتند و آنان شرکت های آلمانی را به سمت صنایع ایران سوق دادند و همینطور در ایران نیز اشخاصی مانند حسن پیرنیا مشیرالدوله که مدتی در اواخر دودمان قاجار، نخست وزیر ایران بود و نیز سید حسن تقی زاده، مذاکره کننده اقتصادی ایران در آلمان و شوروی در کنار علی اکبر داور وزیر دارایی به بهبود روابط بین ایران و آلمان کمک کردند.^۶ حتی سهام الدین غفاری ملقب به ذکاءالدوله که سفیر پیشین ایران در برلین بود، رسماً استدلال هایی برای دخالت آلمان در اقتصاد ایران مطرح کرد. (Hirschfeld, 1980: 21) از طرف دیگر شرکت های آلمانی، ملاقات های دکتر شاخست از ایران را به منزله فرصتی برای افزایش صادرات خود به ایران می دانستند. (Shahidi, 1999: 274) خود هیتلر نیز از اوایل سال ۱۹۳۶، به ارتقای روابط نزدیک اقتصادی

با ایران و افغانستان فرمان داد و علت هم این بود که نفوذ بریتانیا در این دوران در این کشورها نسبت به کشورهای عربی کمتر بود. (Nicosia, 1985: 183)

در نهایت دکتر شاخ ت در اواخر نوامبر ۱۹۳۵ (آبان ماه ۱۳۱۴ ه.ش) وارد تهران شد. او در سفر چهارروزه خود با علی اکبر داور، وزیر دارایی - امیر خسروی، مدیر کل بانک ملی ایران - حسن اسفندیاری، رئیس مجلس شورای ملی و احمد متین دفتری، وزیر دادگستری که بعداً به نخست وزیری ایران رسید دیدار کرد و بعد از آن به دیدار رضاشاه در رشت رفت.^۷ (ویلبر، ۱۳۷۴، ۱۷۷)

دکتر شاخ ت در این فرصت با نمایندگان شرکت های صنعتی آلمان که از قبل در تهران حضور داشتند دیدار کرد. از جمله شرکت های سونی تک، کروپ، اتو وولف، زیمنس، هوچتیف و فاربن. (همان)

شاه ایران در این هنگام در تهران حضور نداشت اما دستور داده بود که از دکتر شاخ ت در محل اقامت میهمانان رسمی خارجی در کاخ پذیرایی شود و خود در شمال ایران بسر می برد. ملچرز دبیر هیات آلمانی همراه با دکتر شاخ ت، معتقد است که شاید رضاشاه به عمد از تهران خارج شده است تا شاخ ت مسافتی را برای دیدار با او طی کند و با این کار به او القا می شد که شاه ایران صرفاً شریک تجاری آلمان نازی است و دست نشانده آنان نیست. اما در عین حال در ضیافت شام رسمی که با او داشت به دکتر شاخ ت بیان کرد که روی مشارکت آلمان در توسعه سریع کشور خود حساب می کند.^۸ شکی نیست دکتر شاخ ت با هدف بهره برداری از اوضاع ایران به نفع آلمان به ایران سفر کرده بود و سیاست گزینش جدایی و طرح اقتصادی او بر محوریت نزدیکی آلمان با کشورهایی مانند ایران با هدف مقابله با سیاست های آمریکا و انگلستان و نیز فرانسه انجام می شد. (Tooze, 2006:88)

دکتر شاخ ت بر صنعتی شدن ایران حتی بدون توجه به کشاورزی تاکید می کرد و نگرش او در مورد بهبود اوضاع اقتصادی ایران بر سه اصل استوار بود: ۱. صنعتی کردن ایران ۲. تهیه مسکن برای مردم ۳. تکیه بر منابع نفت و گاز. (همان)

شاخ ت علاوه بر ایران به کشورهای دیگری نیز رفته و برای تقویت توان اقتصادی آنان، راهکارهایی ارائه کرده بود. اما به این نکته مهم هم توجه داشت که روش های تقویت و بهبود اوضاع اقتصادی هر کشور با کشور دیگر می تواند متفاوت باشد. اما او این تفاوت را در نحوه تامین پشتوانه مالی لازم برای اجرای طرح های اقتصادی می دانست. عنصر اصلی طرح اقتصادی دکتر شاخ ت این بود که هر کشوری برای اینکه بتواند از نظر اقتصادی قوی

باشد باید صنعتی سازی گردد و این صنعت حتما زیر نظر دولت باشد و مردم نیز به عنوان نیروی کار در این واحد های صنعتی مشغول به کار شوند. اما برای اینکه بتوان رویه را کنترل کرد، از هرگونه جنبش های سیاسی و کارگری و اجتماعات کارگری باید جلوگیری می شد. منتها پشتوانه مالی لازم برای صنعتی سازی هر کشور، می تواند بسته به کشور دیگر متفاوت باشد. زیرا این مورد بستگی به میزان مواد طبیعی و خام موجود در قلمرو آن کشور و موقعیت جغرافیایی آن دارد. از این رو او تکیه بر منابع نفت و گاز را پشتوانه خوبی برای صنعتی کردن ایران می دانست، و علاوه بر آن بر صنعتی کردن کامل این بخش نیز تاکید داشت. (Tooze, 2006:88) او به شاه ایران توصیه کرد که در ابتدا باید مردم دارای خانه باشند و مردمی که مسکن داشته باشد، بیشتر برای مصرف محصولات کارخانه و بهبود شرایط زیستی تشویق می گردد. او حتی توصیه ایجاد فروشگاه های بزرگ دولتی را با هدف حذف دلال ها و پایین نگه داشتن قیمت ها و کنترل تورم به دولت ایران داشت.

بعد از دیدار کوتاه مدت دکتر شاخت از ایران، بلافاصله یک قرارداد تهاتری در دسامبر ۱۹۳۵ (آذر ماه ۱۳۱۴ ه.ش) در برلین به امضای دو دولت ایران و آلمان نازی رسید و دکتر شاخت وزیر اقتصاد وقت آلمان از طرف کشورش آن را امضا کرد. محمود بدر مدیر کل وزارت دارایی هم به همراه عبدالحسین مسعود انصاری رئیس اداره اقتصاد وزارت خارجه ایران هم از طرف دولت ایران آن را امضا نمودند. مدت قرارداد سه سال بود و قرار شد هر سال ایران معادل چهل میلیون مارک آلمان، به این کشور صادرات داشته باشد و به همین میزان هم محصولات آلمانی وارد کند. (مسعود انصاری، ۱۳۵۱: ۳۱۹) انصاری در خاطرات خود، اکثر اقلام کالاهای صادراتی ایران در این قرارداد را خشکبار، حبوبات و دانه های روغنی ذکر می کند. (همان) که البته هیچگاه محدود به این موارد نشد و در جای خود به آن خواهیم پرداخت. مجلس شورای ملی ایران در جلسه ۱۵ شهریور ماه ۱۳۱۵، این قرارداد را در بیست ماده و مشتمل بر موارد نحوه تسویه حساب تجاری ایران و آلمان تصویب کرد.^۹ مواد اولیه این قرارداد مصوب، به نحوه پرداخت بین دو دولت می پردازد و بیان می کند که پرداخت های تجاری یا از طریق تهاتر و یا از راه حساب های تهاتری دیگر تسویه خواهد شد و یک حساب خارجی مخصوص برای پرداخت در آلمان برای ایران و بانک ملی ایران نیز طرف پرداخت آلمانی ها می شود. (ماده ۳) میزان تبدیل رایش مارک آلمان و ریال ایران بر اساس اطلاع از آخرین میزان متوسط رسمی ثبت شده در برلین و بانک ملی ایران به عمل می آید.^{۱۰} (ماده ۴)

روابط اقتصادی ایران و آلمان نازی، ... (سجاد شال سوز و حمید کرمی پور) ۳۷۷

بر اساس اصل و جوهره یک قرارداد تهاتری که بر اساس اراده طرفین صورت می گیرد و امکان معامله اجناس به نوع متفاوت وجود دارد، این قرارداد هم به صورت پایاپای و برای حل کمبود ارز صورت گرفت که ایده دکتر شاخست بود و در دی ماه ۱۳۱۷، بار دیگر تمدید شد. معاملات تجاری پایاپای به نوعی هم به نفع ایران بود که با کمبود ارز و طلا مواجه بود.

۵. روابط اقتصادی ایران و آلمان نازی بعد از دیدار دکتر شاخست از ایران ۱۹۳۶-۱۹۳۹ (۱۳۱۵-۱۳۱۸ ه.ش)

مسلم است که دیدار دکتر شاخست از ایران و طرح ها و مشاوره های او، تاثیر قابل ملاحظه ای در ارتقای روابط اقتصادی ایران و آلمان نازی داشت. نه تنها در حوزه اقتصادی که به آن مفصل خواهیم پرداخت، بلکه در لحاظ سیاسی نیز رضاشاه به سیاست های پیشنهادی او گرایش یافت. جنبش های کارگری در ایران که در اوایل دهه ۱۹۳۰ سرکوب می شد، در اواخر این دهه با شدت بیشتری سرکوب گردید و تجمع های کارگری بیش از سه نفر توسط پلیس مخفی حکومت زیر نظر گرفته شد. (ایوانف، ۱۳۵۶: ۳۷۹) و چنانچه بیان خواهد شد رضاشاه خود را از شوروی دورتر نگاه داشت و میزان مبادلات اقتصادی ایران با این کشور تنزل یافت و هرگونه افراد طرفدار کمونیست و مبلغان آن و طرفداران اعتصاب های کارگری دستگیر شدند. (آبراهامیان، ۱۴۰۰: ۱۳۹؛ فوران، ۱۳۹۵: ۳۸۰) به عبارتی، رضاشاه که به فکر افزایش رابطه اقتصادی با آلمان بود، وجود هرگونه تشکل های طرفدار کمونیست و شوروی در ایران را مایه ضربه به نظام اقتصادی و سیاسی ایران می دانست. (ویلبر، ۱۳۷۴: ۱۵۱)

از سال ۱۹۳۶، حضور شرکت های صنعتی آلمان در ایران بیشتر گردید و این اولین سرمایه گذاری بزرگ یک دولت خارجی و اروپایی در صنایع ایران بود که تا آن زمان نظیر نداشت. چرا که حضور روسیه تزاری و انگلستان در طول دوره قاجار در ایران نشان می داد که آنان در جهت پیشرفت اقتصادی و صنعتی ایران گام موثری برنداشتند.

طبق اسناد وزارت خارجه ایران، عمده اقلام صادراتی ایران به آلمان نازی در این دوره شامل قالی، قالیچه، پنبه، پشم، پوست، برنج، پیله ابریشم، روده و پوست روباه و شغال، خرما، انواع سبزی و کشمش، برگه زردآلو، مغز بادام، گردو، پسته، توتون، زیره و موم عسل بوده است.^{۱۱} البته این سند برای قبل از دیدار دکتر شاخست از ایران است و از آنجا که آلمان

به مواد خام ایران نیاز داشت، طبق قرارداد تهاتری که دکتر شاخت با ایران بست، مساله صادرات مواد خام مانند مس، نیکل، آهن و مواد کشاورزی بیشتر در اهمیت قرار گرفت.^{۱۲} (زرگر، ۱۳۷۲: ۳۲۴) آلمان نیز به موجب قرارداد تهاتری، اقلای نظیر تیرآهن، آهن سفید، مفتول مس و برنج، مواد دارویی، کاغذ، مقوا و زغال سنگ به ایران صادر می کرد.^{۱۳}

به دنبال آن دانشمندان آلمانی عازم ایران شدند تا از کاربرد کودهای جدید کشاورزی در ایران گزارش تهیه کنند. زیرا محصولات کشاورزی نظیر پنبه، برنج و مواد غذایی در کنار پشم و پوست برای آلمان در اولویت قرار داشت. چرم و پوست برای ساخت چکمه ها و البسه نظامی ارتش آلمان و میوه های خشک و آجیل برای تغذیه سربازان بسیار مهم بودند. هر چقدر به زمان آغاز جنگ جهانی دوم نزدیک تر می شویم صادرات این کالاها از ایران به آلمان افزایش می یابد و در ماه مارس ۱۹۳۶ (فروردین ماه ۱۳۱۵) قرارداد دیگری بین دو کشور بسته شد و ایران هشتاد میلیون مارک کالاهای صنعتی به آلمان سفارش داد که می بایست در طی چهار سال آینده تحویل داده می شد.^{۱۴} این قرارداد به شدت مورد توجه نازی ها قرار گرفت و هانس اسمند، دیپلمات آلمانی در تهران گزارش داد که علی اکبر داور وزیر دارایی وقت ایران در نظر دارد که سهم بزرگ صنعتی شدن برنامه ریزی شده ایران را به آلمانی ها بسپارد.^{۱۵} بخاطر مشکلات موجود، طرح های آبیاری خوزستان چندان پیش نرفت. اما آلمانی ها از دستاوردهای دکتر شاخت استقبال کردند. اسمند در همان گزارش خود می نویسد که طرح های شاخت باعث ساماندهی آلمان نازی در جهت تصرف بازار ایران شده است.^{۱۶}

از جمله برنامه های دکتر شاخت برای اقتصاد ایران، استخراج معادن ایران به کمک صنعتگران آلمانی بود و از این رو شرکت کروپ در حال بررسی استخراج مس از ایران و ارسال آن به آلمان بود. البته شاخت برای استخراج آهن از معادن ایران نیز توجه جدی داشت.^{۱۷} مسعود انصاری در کتاب خود می نویسد که به دنبال قراردادهای بازرگانی بین ایران و آلمان نازی، بازرگانان تجاری ایران نظیر برادران خسروشاهی، بوداگیان، باقرزاده، کیانیان، نصرتیان، میلانچی، وهاب زاده و عده دیگر در آلمان فعالیت های تجاری می کردند. (انصاری، ۱۳۵۱: ۳۲۳)

در ۳۱ ژانویه ۱۹۳۶ (۱۱ بهمن ۱۳۱۴) یک پروتکل محرمانه ای در زمینه نوع، سهمیه و شیوه پرداخت کالاهای ایران به آلمان به امضا دو کشور رسید. (پیرا، ۱۳۷۹: ۲۶۸) و در اواسط همان سال هم اتاق بازرگانی ایران و آلمان در برلین گشایش یافت. (بست، ۱۳۸۴:

روابط اقتصادی ایران و آلمان نازی، ... (سجاد شال سوز و حمید کرمی پور) ۳۷۹

(۲۱۳) که شرح آن بیان شد. در همان سال کارخانه کاغذ سازی اصفهان و کارخانه یخ و یک واحد فولادسازی در کرج با مشارکت آلمانی ها راه اندازی شد و تاسیس مدارس صنعتی در ایران با تجهیز بیشتر آنان سرعت گرفت تا روند صنعتی شدن در ایران را توسعه دهند. (کاتانزارو، ۱۳۸۴: ۱۹۶)

آنچه مشخص است این است که تجارت آلمان نازی با ایران در سال ۱۹۳۶ در مقایسه با سال ۱۹۳۵- قبل و بعد از آمدن دکتر شاخت به ایران - به طرز قابل توجهی افزایش داشته است. در سال ۱۹۳۶، صادرات آلمان به ایران به رقم ۳۰.۴ میلیون رایش مارک آلمان رسید که این رقم در سال ۱۹۳۵، ۱۳.۵ میلیون رایش مارک بوده است. این رشد نشان از افزایش صد در صدی می داد. در سال ۱۹۳۶، ارزش صادرات آلمان به ایران به بالاترین سطح در تاریخ دو کشور رسید. حتی این رقم نزدیک به دو برابر سال ۱۹۲۹ (معادل ۱۷ میلیون رایش مارک) بوده است.^{۱۸}

جدول ۱. واردات و صادرات ایران با آلمان را از سال ۱۹۲۸ تا ۱۹۳۶ را به میلیون مارک آلمان نشان می دهد. (Shahidi, 1999: 266)

جدول ۱. واردات و صادرات ایران با آلمان از سال ۱۹۲۸ تا ۱۹۳۶ به میلیون مارک آلمان

صادرات آلمان به ایران	واردات آلمان از ایران	سال	صادرات آلمان به ایران	واردات آلمان از ایران	سال
۹.۹	۲۹.۳	۱۹۲۸	۵.۴	۲۸.۸	۱۹۳۲
۱۷.۰	۳۰.۶	۱۹۲۹	۶.۶	۲۰.۶	۱۹۳۳
۹.۵	۳۶.۲	۱۹۳۰	۷.۵	۲۴.۱	۱۹۳۴
۶.۰	۳۵.۳	۱۹۳۱	۱۳.۵	۱۵.۳	۱۹۳۵
			۳۰.۴	۲۳.۰	۱۹۳۶

نکته مهم در جدول بالا این است که در سال ۱۹۳۶، برای اولین بار صادرات آلمان به ایران از واردات پیشی گرفت و این میزان از زمان روی کار آمدن نازی ها در آلمان، هر سال افزایش داشته است. این مساله نه تنها یک موفقیت برای توسعه تجارت آلمان با ایران بود، بلکه به آلمان این امکان را می داد تا سطح تجاری خود را به بالاتر از ۷.۵ میلیون رایش مارک برساند.

جدول ۲. اقلام برخی از اقلام واردات و صادرات آلمان و ایران را در سال ۱۹۳۶ (۱۳۱۵) به میلیون مارک نشان می دهد. (Shahidi, 1999: 267-268)

جدول ۲. اقلام واردات و صادرات آلمان و ایران در سال ۱۹۳۶ (۱۳۱۵ه.ش)
به میلیون مارک آلمان

صادرات آلمان به ایران	ارزش به میلیون مارک	واردات آلمان از ایران	ارزش به میلیون مارک
تولیدات فلزی	۳.۹	مواد سوختی	۴.۲
ماشین آلات صنعت چرم و پارچه	۳.۱	پشم	۳.۹
تجهیزات الکتریکی	۲.۵	پوست حیوانات	۳.۲
ماشین آلات کشاورزی	۳.۲	فرش و قالی	۲.۲
متسوجات	۲.۳	چرم	۲.۲
مواد دارویی	۰.۹	میوه جات	۱.۹
		کتان	۱.۴

معاملات با آلمان به سود ایران بود. در سال ۱۹۳۶ (۱۳۱۵)، بودجه مصوب ایران از یک میلیارد ریال گذشت. چندین کارخانه در کشور فعال بود و دولت تقریباً هیچ بدهی خارجی نداشت و درآمد آن از مالیات و عوارض گمرکی تامین می شد و درآمد حاصله از شرکت نفت ایران و انگلیس نیز در همان سال در مقایسه با سال ۱۹۳۵، سی و دو هزار پوند افزایش داشت.^{۱۹} روزنامه آلمانی زبان "اقتصاد آلمان" در مقاله ای با عنوان "روابط تجاری آلمان با ایران" در سال ۱۹۳۷ نوشت: "بعد از دیدار یالمار شاخت از ایران، حجم تجارت آلمان با ایران حتی ماه به ماه افزایش داشته است."^{۲۰}

در سال ۱۹۳۷، مقامات آلمان باخبر شدند که حسن اسفندیاری، رئیس مجلس شورای ملی ایران تمایل دارد در مسیر بازگشت به ایران از انگلستان، یک اقامت کوتاه مدتی در برلین داشته باشد. دولت ایران، حسن اسفندیاری را به جهت شرکت در مراسم تاجگذاری جورج ششم پادشاه انگلستان در ماه مه ۱۹۳۷ (اردیبهشت ماه ۱۳۱۶ه.ش) در وست مینیستر لندن به آن کشور اعزام کرده بود. حسن اسفندیاری در اواخر سلطنت ناصرالدین شاه قاجار به عنوان نایب سفیر ایران در برلین بود و پس از آن هم به ریاست اداره دول غیر همجوار وزارت خارجه در تهران منصوب شد. (یغمایی، ۱۳۷۵، ص ۲۲۴-۲۳۴)

اسفندیاری در برلین با شخص آدولف هیتلر رهبر آلمان نازی و نیز دکتر یالمار ساخت دیدار کرد و از افزایش همه جانبه روابط بین دو کشور ابراز خرسندی نمود. در مدت اقامت او در آلمان، یک قرارداد اقتصادی بزرگ بین دولت ایران با صنایع ماشینی آلمان بسته شد که طبق آن مواردی همچون ساخت دو مجموعه کوره ذوب فلزات با ظرفیت تولید روزانه ۱۵۰ تن، یک واحد کارخانه نورد کاری و یک کارخانه تولید فولاد در ایران ذکر شده بود و همچنین دولت ایران سفارش ۶۵ لوکوموتیو و ۷۰ واگن قطار را در یک قرارداد دیگر به ارزش بیست هزار رایش مارک آلمان سفارش کرد.^{۲۱} در نتیجه همین قراردادهای دیدارها بود که یک کارخانه بزرگ تولید سیمان در ایران با ظرفیت تولید روزانه ۳۰۰ تن به همت شرکت آلمانی Polysius Dessau راه اندازی شد. همچنین تولید کبریت در ایران از ۵۶ میلیون بسته در سال ۱۹۳۳ به ۱۱۳ میلیون بسته در سال ۱۹۳۸ رسید. در خلال همین دوره مشابه نیز تولید شکر در ایران از ۱۲۰۰ تن به ۱۴ هزار تن رسید.^{۲۲}

در همین دوره نیز تراز بانک ملی ایران روندی صعودی داشت. تراز از ۲۷۶ میلیون ریال در سال آماری ۱۹۲۹/۳۰ به بیش از ۲.۶ میلیارد ریال در سال آماری ۱۹۳۷/۳۸ رسید. در طول این مدت هم همواره روندی صعودی داشت و تنها بعد از اجرای طرح های ساخت و قرارداد تهاتری، بیش از ۶۵ درصد افزایش داشته است.^{۲۳} این در حالی بود که در سال ۱۹۳۱، بانک ملی ایران حدود هشت میلیون ریال ضرر دیده بود و مدیریت جدید بانک ملی ایران در یک گزارش رسمی به دولت از ضرر و زیان ۸.۷ میلیون ریال صحبت داشت. (shahidi, 1999: 248)

روشن است که مقصود از تراز بانک ملی، تراز سپرده ها، سود و زیان آن در طول یک سال است که محاسبه گردیده است. در حقیقت روابط آلمان با ایران که بیشتر اقتصادی و بر پایه اقدامات و ابتکارات اقتصادی نازی ها در ایران بود، بنیه اقتصادی را متحول کرده بود. (Hirschfeld, 1980: 139)

افزایش مبادلات تجاری ایران با آلمان که به شریک اول تجاری ایران تبدیل شده بود، باعث تشکیل شورای اقتصاد در فروردین ماه ۱۳۱۶/ آوریل ۱۹۳۷ در تهران شد. این شورا مرکب از رئیس الوزا، رئیس مالیه، رئیس کل صنعت، رئیس کل فلاحه، رئیس کل تجارت و رئیس بانک ملی ایران می شد که به پیشنهاد حسین علاء رئیس اداره کل تجارت ایران و سفیر پیشین ایران در فرانسه تشکیل شده بود. نخستین جلسه این شورا به طرح احداث کارخانه ذوب آهن ایران با همکاری و سرمایه گذاری شرکت کروپ آلمان مربوط

می شد. این شرکت قبلاً قرارداد ساخت کارخانه ذوب آهن کرج را با سرمایه ۲۳ میلیون مارک با ایران امضا کرده بود. (مهدوی، ۱۳۹۳: ۳۸۵)

البته شورا در جلسه ای که در تیر ماه ۱۳۱۶/ ژوئن ۱۹۳۷ با حضور شخص رضاشاه انجام داد به این نتیجه رسید که احداث کارخانه ذوب آهن کرج بدون مطالعه و برنامه ریزی بوده و نتیجه ای جز اتلاف سرمایه نداشته است. (همان) شرکت زیمنس آلمان در همین سال، شعبه ای با نام "زیمنس برای ایران" با مسئولیت محدود در ایران تاسیس کرد تا نقشه ها، لوازم الکتریکی و همه اجناس برقی و الکتریکی مورد نظر شرکت در ایران را به فروش برساند. مقارن با آن، آلمانی ها در جنوب ایران نیز امتیاز طرح احداث کارخانه های برق را بدست آوردند.^{۲۴} (زرگر، ۱۳۷۲: ۳۲۷)

گئورگ ریپکن از مقامات بازرگانی وزارت خارجه آلمان در گزارشی بیان می کند که روابط اقتصادی آلمان با ایران در بین سال های ۱۹۳۷ تا ۱۹۳۹ در اوج خود است و صادرات و واردات اقلام صنعتی، دارویی و کشاورزی بین دو کشور در جریان است و ادامه می دهد که از کار با محمود بدر وزیر دارایی وقت ایران و صادق وثیقی وزیر تجارت بسیار راضی است.^{۲۵}

هیرشفلد معتقد است که رضاشاه وقتی پیشرفت آلمانی ها را در حوزه های همه جانبه نظامی، هوانوردی، دریایی و ریلی می دید بعد از دیدار با دکتر شاخت در صدد برآمد تا از دستاوردهای آن ها در این حوزه ها استفاده کند. از این رو دولت ایران در ۱۳۱۷/۱۹۳۸، سفارش پانزده تا بیست بمب افکن یونکرس یو ۸۶ را به آلمان داد. (Hirschfeld, 1980: 171)

تاسیس کارخانه تولید تفنگ های خودکار در تهران و تاسیس کارخانه هواپیماسازی شهباز مهمترین قرارداد های نظامی ایران و آلمان نازی بود. (بیدگلی، ۱۳۸۶)

در حوزه کشتیرانی، شرکت کشتیرانی هانزا شعباتی در خرمشهر و اهواز تاسیس کرد و کارخانه کشتی سازی در انزلی تاسیس شد. (ذوقی، ۱۳۶۸: ۱۹؛ Bharier, 1971: 128) آلمانی ها در عرصه راه آهن ایران نیز فعال بودند. ایده شرکت های آلمانی در طرح راه آهن ایران در دوره رضاشاه به سابقه آلمانی ها در طرح مشارکت آنان در خط راه آهن بغداد می گذشت. خطی که از هامبورگ آلمان، برلین و وین عبور می کرد و در نهایت با گذر از شهر استانبول، بغداد را به خلیج فارس پیوند می داد که دویست کیلومتر آن تا سال ۱۹۰۴ تکمیل شده بود. (رمضانی، ۱۴۰۰: ۸۹) برای همین مساله، شرکت های تجاری آلمان شعباتی در بندرعباس و بوشهر دایر کردند. همین اقدامات آلمانی ها منجر به نگرانی انگلستان و روسیه

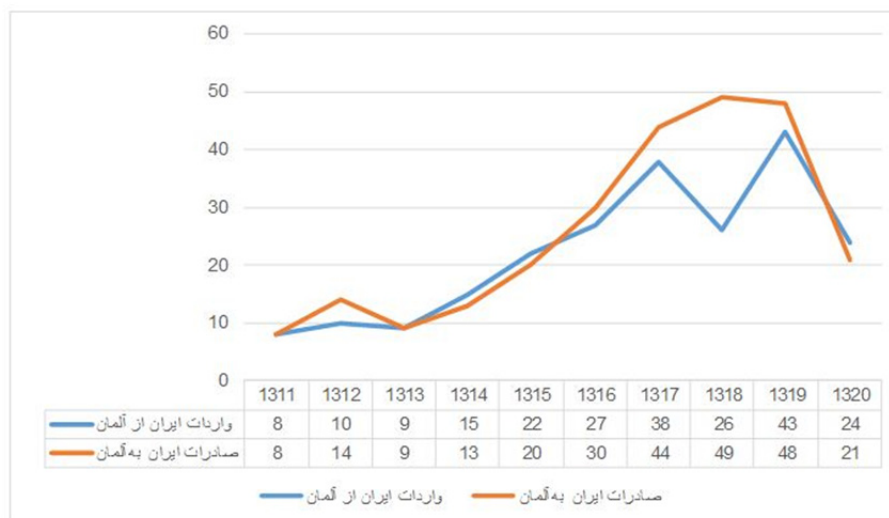
روابط اقتصادی ایران و آلمان نازی، ... (سجاد شال سوز و حمید کرمی پور) ۳۸۳

از بابت نفوذ آلمان در منطقه تحت سلطه آنان شد و آن دو قرارداد اوت ۱۹۰۷ سن پترزبورگ را بر سر تقسیم ایران بین خود امضا کردند. (Kazemzadeh, 1968, 102)

همانطور که قبلاً بیان شد دکتر شاخست نیز به مساله راه آهن ایران توجه داشت و نوری اسفندیاری نیز از طرف کشورش قرارداد خرید ۶۵ لوکوموتیو و ۷۰ واگن قطار را به آلمان سفارش کرده بود. در سال ۱۹۳۷ آلمان در ساخت راه آهن سراسری ایران، فولاد و ناوگان ریلی آن در جایگاه برجسته ای قرار داشت. (Hirschfeld, 1980: 171) در سال های پایانی سلطنت رضاشاه، اکثر لوکوموتیوهای مورد نیاز راه آهن سراسری از آلمان وارد می شد.^{۲۶} هر چقدر به سال های پایانی سلطنت رضاشاه نزدیک تر می شویم، روند صنعتی شدن ایران، شتاب بیشتری به خود می گیرد. آمارها نشان می دهد که تعداد کارخانه های ایران در سال ۱۳۰۴/۱۹۲۵ (آخرین سال حکومت نظام قاجار در ایران)، کمتر از بیست مورد بود و این رقم در سال ۱۳۱۹/۱۹۴۰ به سیصد واحد رسیده بود که بیست و هشت مورد از آنان دارای بیشتر از پانصد نفر کارگر بودند. (آبراهامیان، ۱۴۰۰: ۵۵)

بافندگی پارچه نخی، پشمی و ابریشمی، بزرگترین بخش در صنعت بافندگی بود که ۵۰ تا ۶۰ درصد نیروی کار صنعتی را در ۳۴ کارخانه بزرگ با بیش از دویست کارگر در اختیار داشت. (فوران، ۱۳۹۵: ۳۵۴) در سال ۱۳۲۰/۱۹۴۱، تمامی صنعت فلزکاری در حیطه مدیریت دولت قرارداداشت و بخش خصوصی در صنعت بافندگی، مواد غذایی و پشم بافی نقش داشت. (همان) وجود کارخانه ها و طرح های صنعتی، موجب رشد جمعیت شهری در فاصله سال های ۱۹۳۵-۱۹۴۰ (۱۳۱۴-۱۳۱۹) با رشد ۲.۳ درصدی در ایران شد و تعداد جمعیت در شهرهای با بیش از صد هزار نفر جمعیت به شش مورد رسید. (فوران، ۱۳۹۵: ۳۴۳)

روزنامه الاهرام چاپ کشور مصر در اکتبر ۱۹۳۷ (مهر ماه ۱۳۱۶) گزارش داد که صادرات آلمان به ایران قبل از روی کار آمدن حزب نازی و قبل از قرارداد تهارتی ۱۹۳۵، کمتر از چهارصد هزار لیره بود. اما این رقم در سال ۱۳۱۵/۱۹۳۶ به دو میلیون و پانصد هزار لیره افزایش یافت و واردات آلمان از ایران در هشت ماه اول همان سال، یک میلیون و نهصد هزار لیره بود.^{۲۷}

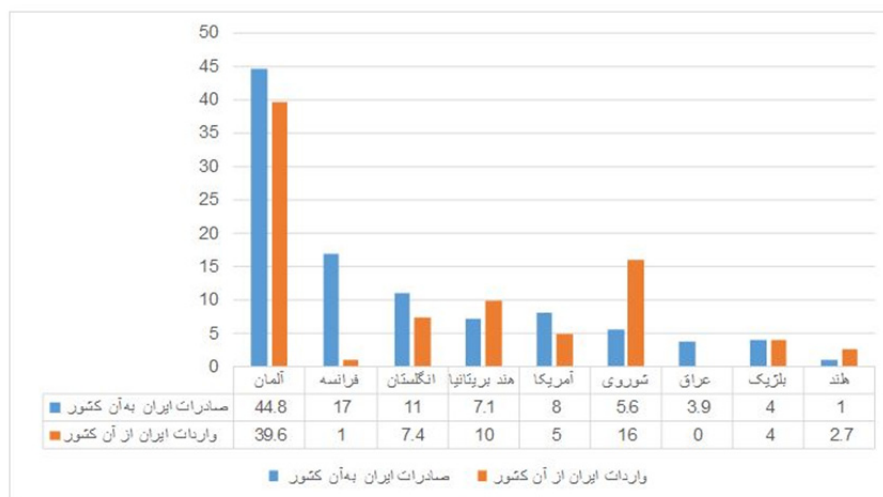
نمودار ۱. واردات/صادرات ایران و آلمان از سال ۱۳۱۱ تا ۱۳۲۰ (۱۹۳۳ تا ۱۹۴۱)

(Shahidi, 1999, PP267, 268)

این نمودار، مقدار واردات ایران از آلمان و صادرات ایران به آلمان از سال های ۱۳۱۱ تا ۱۳۲۰ یعنی دوره حکومت نازی ها مقارن با دوره رضاشاه را نشان می دهد که محور عمودی آن، مقدار درصد از حجم کلی واردات و صادرات ایران است. برای نمونه در سال ۱۳۱۴، ایران ۱۵ درصد از کل واردات مورد نیاز خود را از آلمان وارد می کرد و ۱۳ درصد از کل صادرات ایران نیز به کشور آلمان صادر می شد. ایران در سال ۱۳۱۸، ۲۶ درصد از کل واردات مورد نیاز خود را از آلمان وارد می کرد و ۴۹ درصد از کل صادرات ایران نیز به کشور آلمان صادر می شد. طبق این نمودار، سال ۱۳۱۹/۱۹۴۰، اوج مبادلات اقتصادی بین دو کشور است. فوران معتقد است که کاهش واردات ایران از آلمان در سال ۱۳۱۸/۱۹۳۹ که حدود چهل میلیون مارک، نابرابری در تراز بازرگانی می شد، به معنای وام ناخواسته به آلمان بود. (فوران، ۱۳۹۵: ۳۶۹) در سال ۱۳۱۹، ۶۰ درصد پنبه، ۹۰ درصد پشم و ۵۰ درصد خشکبار مورد نیاز آلمان از ایران تامین می شد. (ازغندی، ۱۳۸۳: ۷۹؛ پیرا، ۱۳۷۹: ۲۶۸) به بیان بهتر با روشن شدن شعله های جنگ در اروپا، آلمان برای دستیابی به مایحتاج خود که عمدتاً به مصارف سربازان می رسید به ایران روی آورده بود و از طریق این کشور، نیازهای خود را تامین می کرد. با توجه به نمودار ۲، می توان دریافت که آلمان بالاترین جایگاه را در واردات و صادرات ایران به خود اختصاص داده است. ۴۴٫۸ درصد از حجم کلی صادرات

روابط اقتصادی ایران و آلمان نازی، ... (سجاد شال سوز و حمید کرمی پور) ۳۸۵

ایران و ۳۹.۶ درصد از حجم کلی واردات ایران با آلمان بوده است و همین امر می توانست از دلایل حساسیت شوروی و انگلستان نسبت به حضور آلمانی ها در ایران در اوایل جنگ جهانی دوم باشد.

نمودار ۲. صادرات /واردات ایران با کشورهای متعدد در سال آماری ۱۹۳۹/۱۹۳۸

۶. روابط اقتصادی آلمان و ایران از آغاز جنگ جهانی دوم تا سقوط رضاشاه ۱۹۳۹-۱۹۴۱ (۱۳۱۸-۱۳۲۰ ه.ش)

با حمله آلمان به لهستان در سپتامبر ۱۹۳۹/شهریور ماه ۱۳۱۸ ه.ش و آغاز جنگ جهانی دوم، مشکلات فزاینده در ارتباط اقتصادی آلمان با ایران پدیدار شد. با شروع جنگ، ایران اعلام بی طرفی کرد. (فوران، ۱۳۹۵: ۳۸۰؛ ویلبر، ۱۳۷۴: ۱۹۲) عمق روابط اقتصادی آلمان و ایران باعث شد تا دولت رضاشاه به تصمیم انگلستان مبنی بر جلوگیری از روابط بازرگانی آلمان با کشورهای بی طرف اعتراض کند. در اکتبر ۱۹۳۹ (مهر ماه ۱۳۱۸ ه.ش)، وزرای کابینه ایران جلسه ای تشکیل دادند تا در مورد ادامه یا عدم ادامه روابط اقتصادی با آلمان تصمیم گیری کنند. صادق وثیقی، وزیر تجارت از ادامه روابط اقتصادی با آلمان و همکاری با متحدین تردید داشت، چرا که انگلستان هنوز بر منطقه خلیج فارس نفوذ داشت. اما محمود بدر، وزیر دارایی استدلال کرد که ادامه روابط اقتصادی با آلمان برای حفظ منابع ملی حیاتی است و شخص رضاشاه نیز از این نظر حمایت نمود.^{۲۸} ورود انگلستان به خلیج فارس،

دیگر امکان نقل و انتقال کالا بین ایران و آلمان را از طریق دریا نمی داد. (مهدوی، ۱۳۹۳: ۳۹۹) از این جهت آلمان در دسامبر ۱۹۳۹ (آذر ماه ۱۳۱۸ ه.ش) به شوروی فشار آورد تا مسیرهای تجاری خود را به روی ایران بازگشایی کند تا ایران بتواند از طریق شوروی به تجارت با آلمان ادامه دهد. در همان زمان، مجله نازی اقتصاد شرق در مورد ترابری کالا از طریق اتحاد جماهیر شوروی از ایران، افغانستان و خاور دور گزارش داد.^{۲۹} در فوریه ۱۹۴۰، مسکو وعده داد که حمل و نقل اقلام صادراتی ایران به آلمان را از راه شوروی تسهیل خواهد کرد که معمولاً از بندر باتومی در گرجستان فعلی به آلمان صادر می شد.

یک ماه بعد نیز، وزیر مختار جدید آلمان در تهران، یک افسر اس اس به نام آروین آتل به برلین گزارش داد که درصد قابل توجهی از واردات مواد خام مورد نیاز آلمان همچنان از ایران تامین می شود.^{۳۰} (Hirschfeld, 1980:422) اسناد وزارت خارجه آلمان، جزئیات محموله های دارویی و مواد شیمیایی را که از آلمان به ایران می رفتند تا پاییز ۱۹۴۰ تشریح کرده اند.^{۳۱} چنانچه بیان شد شوروی و آلمان در طی این مدت تا قبل از ژوئن ۱۹۴۱، قراردادهای تجاری متعددی بین خود امضا کردند و در آوریل ۱۹۴۰ (فروردین ماه ۱۳۱۹ ه.ش) معاهده تجارت دریایی بین ایران و شوروی با وساطت آلمان به امضا رسید. که هدف از آن سهولت نقل و انتقال کالا از ایران به آلمان و بالعکس از راه شوروی بود و مالیات ها، عوارض گمرکی و حضور نمایندگان تجاری در دو کشور را تنظیم می کرد.^{۳۲}

علیرغم روابط اقتصادی گسترده بین ایران و آلمان از سپتامبر ۱۹۳۹ تا ژوئن ۱۹۴۱، ایران در صدد بود تا بی طرفی خود را در جنگ حفظ کند و از این جهت از ارسال سلاح به آلمان در سراسر خاک این کشور خودداری کرد. به عبارتی ایران نمی خواست تا خود را در دام جنگ هولناک گرفتار سازد و با وجود روابط اقتصادی گسترده با آلمان می کوشید بی طرفی خود را حفظ کند، چرا که به هیچ یک از قدرت های خارجی نمی توان به طور کامل اعتماد کرد. (رمضانی، ۱۴۰۰: ۲۸۸) از طرف دیگر برقراری رابطه تجاری با آلمان از مسیر شوروی نیز به نظر دولتمردان ایران، مناسب تر بود و شوروی از نحوه مناسبات بین ایران و آلمان اطمینان حاصل می کرد. چون نگرانی های جدی از انگیزه های احتمالی شوروی در ایران وجود داشت. علی منصور نخست وزیر ایران به آروین آتل، دیپلمات آلمانی در تهران خاطر نشان کرد که شوروی به دنبال یافتن بهانه ای برای اجرای برخی نقشه های خود در ایران، حتی با توسل به زور است.^{۳۳}

هرچند در طول دو سال اول جنگ جهانی دوم، ایران همواره ادعا داشت که در روابط تجاری خود با آلمان صرفاً به اجرای تعهدات بین المللی خود عمل می کند. (ذوقی، ۱۳۶۸: ۲۸) اما با حمله ناگهانی ارتش آلمان به شوروی در ژوئن ۱۹۴۱ (تیر ماه ۱۳۲۰)، معادلات به زیان ایران رقم خورد. ایران دوباره اعلام بی طرفی کرد. اما آلمانی های حاضر در این کشور که به طور عمده صنایع مهم، راه آهن و خطوط هوایی را تحت کنترل داشتند، از سوی متفقین (انگلیس و شوروی) به منزله ستون پنجم قلمداد می شدند. متفقین از دولت ایران خواستند تا چهار پنجم از کل آلمانی های حاضر در ایران را از کشور خارج کند و چون جواب منطقی از ایران ندیدند، شروع به پیشروی در خاک ایران کردند. ارتش ایران مقاومت چندانی نکرد و شکست خورد. (کاتوزیان، ۱۴۰۲: ۱۳۵؛ فوران، ۱۳۹۵: ۳۸۱) در اوایل سپتامبر ۱۹۴۱ (شهریور ماه ۱۳۲۰)، ایران همه تقاضاهای متفقین را پذیرفت. (ویلبر، ۱۳۷۴: ۲۰۷) آلمانی ها نیز در اواخر همان ماه، ایران را ترک کردند. در حالی که چهارصد نفر از افراد مظنون آنان توسط انگلیسی ها و شصت نفر دیگر توسط روس ها در بازداشت بودند. (Gerschoffer, 1998:22)

رضاشاه از سلطنت کناره گیری کرد و از ایران خارج شد و با اشغال ایران توسط متفقین، روابط اقتصادی بین دولت او با آلمان نازی هم عملاً به پایان راه خود رسید.

۷. نتیجه گیری

در این پژوهش روابط اقتصادی بین ایران دوره رضاشاه و آلمان دوره نازی در بازه زمانی ۱۹۳۳ تا ۱۹۴۱ (۱۳۱۲-۱۳۲۰ ه.ش) با تاکید بر فعالیت های دکتر یالمار شاخت وزیر اقتصادی حکومت نازی آلمان مورد مطالعه قرار گرفته است. سابقه روابط اقتصادی بین دو کشور به قبل از این دوره باز می گردد و قدرت گیری آدولف هیتلر در آلمان، این روابط را عمیقاً توسعه داد. وجود اشتراک های ملی و فرهنگی بین دو ملت ایران و آلمان در کنار نیاز هر دو کشور به برقراری رابطه اقتصادی با یکدیگر، زمینه ساز این روابط عمیق شد. آلمان برای احیای قدرت اقتصادی خود به مواد خام ایران نیاز داشت و ایران نیز برای کاستن از نفوذ شوروی و انگلستان، به آلمان روی آورده بود. با ورود دکتر یالمار شاخت به ایران در نوامبر ۱۹۳۵/آبان ماه ۱۳۱۴ ه.ش که به جهت ارایه طرح ها و نظریات اقتصادی و گسترش روابط اقتصادی دو کشور وارد تهران شده بود، قرارداد های تجاری متعددی بین دو کشور به امضا رسید و سطح معاملات در حوزه های مختلف به شدت افزایش یافت. آلمانی ها در

سال های پس از آن، نه تنها اکثر اقلام خام مورد نیاز خود را از ایران وارد می کردند، بلکه در بیشتر حوزه های ایران اعم از صنعتی، حمل و نقل، ساخت و ساز و حتی نظامی نیز فعال بودند. طرح ها و فعالیت های اقتصادی ساخت که بر صنعتی سازی ایران زیر نظر دولت و با توجه به سرمایه گذاری شرکت های آلمانی در این کشور توجه داشت و صنعت را از ارکان یک حکومت می دانست، اغلب باعث گسترش روابط بین دو کشور در هر دو جهت صنعتی شدن در ایران و آلمان شده است و به همین دلیل است که روند صنعتی سازی در ایران در سال های پایانی دولت رضاشاه، شتاب بیشتری به خود گرفته است. با آغاز جنگ جهانی دوم، واردات و صادرات کالا بین ایران و آلمان از راه شوروی انجام می شد و این روند تا زمان حمله آلمان به شوروی در تیر ۱۳۲۰ ادامه داشت و تقریباً روند قبل از جنگ خود را حفظ کرده بود. اما با حمله ناگهانی آلمان به شوروی معادلات به زیان ایران شد و در عرض کمتر از سه ماه با حمله متفقین به ایران، نه تنها دولت رضاشاه سقوط کرد، بلکه مسیرهای تجاری بین ایران و آلمان نیز به هم خورد و عملاً روابط اقتصادی بین این دو حکومت نیز به پایان راه خود رسید.

پی‌نوشت‌ها

۱. مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی، روابط ایران و آلمان، نگاهی به آینده، گروه سیاست خارجی، ۱۴۷۵۳، ۱۳۹.
2. Article in Turkish magazine titled: Persian – Der Aussenhandel, 20 June 1934, article. PAAA, Department III-Economy, R 923550.
اسناد معاهدات دوجانبه ایران با سایر دول، ج ۱، وزارت امور خارجه ایران، تهران، ۱۳۶۹، سند شماره ۳۰، صص ۷۸-۸۲.
3. Article titled "Der Aussenhandel von Iran" in Pressdienst Hansa, Wirtschaft, Und Ver Kehr. 11 June 1935, article, Bundesarchiv Potsdam, Deutsche Reich bank, 2501/5290.
4. Report titled, Gunstige Entwicklung der Iranischen wirtschaft im Jahre 1935/36, 25 October 1936, Report. Bundesarchiv Potsdam, Deutsche Reichsbank, 25/01/5290, pp24-32.
5. Schacht, Hjalmar. Germany and world Trade. Munich: Bund der Freunde der Technischen Hochschule Munichen, 1935. P21.
6. PAAA Berlin B92363, Weidenfeld/ Moscow to foreign of filer/ Berlin, 8 May 1922, Foreign officer, Report, Ivapers, 1004, 31, August 1922.
۷. برای جزئیات بیشتر در مورد دیدار ساخت، گزارش ویلیام ملچرز، دبیر هیات آلمان را ببینید:

روابط اقتصادی ایران و آلمان نازی، ... (سجاد شال سوز و حمید کرمی پور) ۳۸۹

PAAA, Berlin DGT Box 28III, IId: Telegram 3738, Melchers to Foreign Office/Berlin, 30Nov1936.

8. PAAA, Berlin DGT Box 28III, IId: Telegram 3738, Melchers to Foreign Office/Berlin, 30Nov1936.

۹. مرکز پژوهش های مجلس، قانون تصویب قرارداد مربوط به تسویه محاسبه ایران و آلمان، منعقد بین دولت شاهنشاهی و دولت آلمان-ماده ۱، دوره ۱۰، چاپ شماره ۲، شماره جلد ۱، شماره صفحه ۴۱۷، مصوبه ۱۳۱۵/۰۶/۱۵.

۱۰. مرکز پژوهش های مجلس، قانون تصویب قرارداد مربوط به تسویه محاسبه ایران و آلمان، منعقد بین دولت شاهنشاهی و دولت آلمان-ماده ۱، دوره ۱۰، چاپ شماره ۲، شماره جلد ۱، شماره صفحه ۴۱۷، مصوبه ۱۳۱۵/۰۶/۱۵.

۱۱. وزارت خارجه ایران، اداره اسناد و آرشیو، ۳۱ اردیبهشت ۱۳۱۴، نمره ۱۰۵.

12. PAAA Berlin DGT Box 28III, IId, 24 November 1936, Aide Memoire..

۱۳. وزارت خارجه ایران، اداره اسناد و آرشیو، ۲۵ بهمن ۱۳۱۶، نمره ۴۷۱.

14. PAAA, Berlin DGT Box 45, Smend to foreign office/Berlin, Tel. IVVV/II, 2 June 1936.

15. PAAA, Berlin DGT Box 45, Smend to foreign office/Berlin, Tel. IVVV/II, 2 June 1936.

16. PAAA, Berlin DGT Box 45, Smend to foreign office/Berlin, Tel. IVVV/II, 2 June 1936.

۱۷. وزارت خارجه ایران، اداره اسناد و آرشیو، ۱۹ تیر ۱۳۱۴، نمره ۲۸۰.

18. Article title, Starker Auschwung des deutschen Handelsverkehrs mit Iraft, in pressedienst Hansa, wirtschaft und verker, 25 March 1937, article, Bundesarchiv Potsdam, Deutsche Reich bank, 25.01/5290.

19. Report titled Gunstige Entwicklung der Iranischen wirtschuft im Jahre1935/36, 25 October 1936, report, Bundesarchiv Potsdam, Deutsche Reichbank, 25.01/5290, p24.

20. Article, titled, Deutschlands Handelsbeziehungen zu Iran" in " Die Deutsche Volkswirtschaft", number31-1937, article. Bundesarchiv Potsdam, Deutsche Reichsbank, 25.01/5290.

21. Report by Erwin Spiegel in Tehran, 29 May 1937, Report. Bundesarchiv Dahlwitz Hoppegarten, files of the IG Farbenindustrive AG,80/GF/B28570.

22. Article titled "Fortschritte der Indus trialisierung in Iran", in pressedient- Hansa. 22 January 1940, article- Bundesarchiv Potsdam, "Deutsche Reichbank, 25.01/5291.

23. Special report of Iran. ApproximEttely 1940/41, report. Bundesarchiv Dahlwitz-Hoppegarten, files of the IG Farbenindustrie AG,80IGF/B954.

۳۹۰ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

۲۴. وزارت خارجه ایران، اداره اسناد و آرشیو؛ مرداد ۱۳۱۶/جولای ۱۹۳۷، نمره ۱۷۷۰۲.

۲۵. PAAA Berlin R105906: گئورک ریپکن: "ضبط" گزارشی از کار خود با محمود بادر و صادق وثیقی.

۲۶. وزارت خارجه ایران، اداره اسناد و آرشیو، ۱۳ اسفند ۱۳۱۹، نمره ۵۸۵.۴۰.

۲۷. وزارت خارجه ایران، اداره اسناد و آرشیو، ۲۳ اکتبر ۱۹۳۷ (آبان ۱۳۱۶)، نمره ۱۹۰۷۷.

28. Dokumente des Deutschen Auswärtigen Amtes, Reihe D, Band VIII, Memorandum von Berater Ripken, 28. Oktober 1939, 5-354.

29. PAAA. Berlin R10531529. Transit in den Iran und in den Fernen Osten, Eastern Economy, Nr. 10-11, Oktober-November 1939, 126

۳۰. فرمان وزیر اقتصاد رایش آلمان، ۱۳ اکتبر ۱۹۳۹ و آروین آتل به وزارت خارجه در برلین، ۸ مارس ۱۹۴۰، هر دو در کتاب Hirschfeld.

31. Dokumente des Auswärtigen Amtes, Reihe D, Band VIII, Vertretung im Iran beim Auswärtigen Amt in Berlin, 6. September 1939, 14.

32. PAAA Berlin R 105315: "Der Handelsvertrag UdSSR-Iran. Vereinbarungen U berden Warentranist, Der Ostwirtschaft, 29, no.5/6 (May/June 1940), 57-80.

33. Deutsche Dokumente des Auswärtigen Amtes, Reihe D, Band 10, Minister im Iran (Ettel) an das Auswärtige Amt in Berlin, 9. Juli 1940, 169-70.

کتابنامه

منابع فارسی

الف. کتب و مقالات

آبراهامیان، پرواند (۱۳۹۹)، ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، تهران: نشر نی.

ازغندی، علیرضا (۱۳۸۳)، روابط خارجی ایران ۱۳۵۷-۱۳۲۰، تهران: نشر قومس.

اسلامی، روح الله (۱۳۹۴)، ارزیابی الگوهای سیاست خارجی ایران بین دو انقلاب، جلد اول، تهران: نشر وزارت امورخارجه.

ایوانف، م.س (۱۳۵۶)، تاریخ نوین ایران، ترجمه هوشنگ تیزابی و حسن ایزد پناه، تهران: نشر طوفان.

بست، الیور (۱۳۸۴)، روابط سیاسی آلمان و ایران در تاریخ روابط ایران و آلمان، ترجمه و ویرایش پیمان متین، تهران: موسسه نشر امیرکبیر.

براد فورد، مارتین جی (۱۳۶۸)، تاریخ روابط ایران و آلمان، ترجمه پیمان آزاد و علی امید، تهران: نشر موسسه پیک.

روابط اقتصادی ایران و آلمان نازی، ... (سجاد شال سوز و حمید کرمی پور) ۳۹۱

- بنانی، امین (۱۳۹۵)، نوسازی ایران ۱۳۲۰-۱۳۰۰ ه.ش، تهران: نشر اختران.
- بیدگلی، علی (۱۳۸۶)، روابط دیکتاتوری شرقی با جمهوری وایمار و نازی ها، مجله زمانه، شماره ۶۰.
- پیرا، فاطمه (۱۳۷۹)، روابط سیاسی و اقتصادی ایران - آلمان بین دو جنگ جهانی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- ذوقی، ایرج (۱۳۶۸)، ایران و قدرت های بزرگ در جنگ جهانی دوم، تهران: نشر پاژنگ.
- رحمانی، علی (۱۳۷۸)، کتاب سبز آلمان، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه.
- رمضانی، روح الله (۱۴۰۰)، تاریخ سیاست خارجی ایران "از صفویه تا پایان پهلوی اول ۸۷۹/ تا ۱۳۲۰ش"، ترجمه روح الله اسلامی و زینب پزشکیان، تهران: انتشارات نی.
- زرگر، علی اصغر (۱۳۷۲)، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلستان در دوره رضاشاه، ترجمه کاوه بیات، تهران: نشر معین.
- فوران، جان (۱۳۹۵)، مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال های پس از انقلاب اسلامی، ترجمه احمد تدین، تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا.
- کاتانزارو، کرسفل (۱۳۸۴)، نفوذ فرهنگی آلمان در ایران؛ در تاریخ روابط آلمان و ایران، ترجمه پیمان متین، تهران: نشر امیرکبیر.
- کاتوزیان، محمد علی همایون (۱۴۰۲)، اقتصاد سیاسی ایران "از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی"، ترجمه محمد رضا نفیسی، تهران: انتشارات مرکز.
- مسعود انصاری، عبدالحسین (۱۳۵۱)، زندگانی من و نگاهی به تاریخ سیاسی ایران و جهان، جلد دو، تهران: نشر ابن سینا.
- مهدوی، عبدالرضا هوشنگ (۱۳۸۵)، تاریخ روابط خارجی ایران از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنگ جهانی دوم، تهران: نشر امیرکبیر.
- ویلبر، دونالد (۱۳۷۴)، رضاشاه پهلوی، ترجمه مهین دخت صبا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- یغمایی، اقبال (۱۳۷۵)، وزیران علوم و معارف و فرهنگ ایران، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

ب. اسناد

- مرکز پژوهش های مجلس شورای اسلامی، روابط ایران و آلمان، نگاهی به آینده، گروه سیاست خارجی، ۱۳۹۴، ۱۴۷۵۳.
- مرکز پژوهش های مجلس، قانون تصویب قرارداد مربوط به تسویه محاسبه ایران و آلمان، منعقد بین دولت شاهنشاهی و دولت آلمان - ماده ۱، دوره ۱۰، چاپ شماره ۲، شماره جلد ۱، شماره صفحه ۴۱۷، مصوبه ۱۳۱۵/۰۶/۱۵.

۳۹۲ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

- وزارت خارجه ایران، اداره اسناد و آرشیو، ۳۱ اردیبهشت ۱۳۱۴، نمره ۱۰۵.
- وزارت خارجه ایران، اداره اسناد و آرشیو، ۱۹ تیر ۱۳۱۴، نمره ۲۸۰.
- وزارت خارجه ایران، اداره اسناد و آرشیو؛ مرداد ۱۳۱۶/جولای ۱۹۳۷، نمره ۱۷۷۰۲.
- وزارت خارجه ایران، اداره اسناد و آرشیو، ۲۳ اکتبر ۱۹۳۷ (آبان ۱۳۱۶)، نمره ۱۹۰۷۷.
- وزارت خارجه ایران، اداره اسناد و آرشیو، ۲۵ بهمن ۱۳۱۶، نمره ۴۷۱.
- وزارت خارجه ایران، اداره اسناد و آرشیو، ۲۳ خرداد ۱۳۱۷، نمره ۱۱۹۷.
- وزارت خارجه ایران، اداره اسناد و آرشیو، ۹ تیر ۱۳۱۷، نمره ۱۱۶۳۴.
- وزارت خارجه ایران، اداره اسناد و آرشیو، ۵ شهریور ۱۳۱۸، نمره ۱۹۷۲۸.
- وزارت خارجه ایران، اداره اسناد و آرشیو، ۱۳ اسفند ۱۳۱۹، نمره ۵۸۵۰۴۰.

منابع انگلیسی

- Article in Turkish magazine titled: Persian – Der Aussenhandel, 20 June 1934, article. PAAA, Department III-Economy, R 923550.
- Bharier, Julian (1971), Economic Development in Iran 1900-1970, London: Oxford University Press.
- Evans, Richard J (2005), The Third Reich in Power 1933-1939. New York: Penguin Press.
- Gerschoffer, Mark.A (1998), Germany Iran policy beyond Critical Dialogue, Master of arts in National Security Affairs: Sandiego state University.
- Hirschfeld, Yair (1980), Deutschland und Iran im Spielfeld der Machte: Internationalen Beziehungen unter Reza Schah 1921-1941, Dusseldorf: Droste.
- Jenkins, Jennifer (2022), Iran in the Nazi New Order 1933-1941: Cambridge University Press.
- Kazemzadeh, Firuz (1968), Russia and Britain in Persia, 1864–1914: A Study in Imperialism. New Haven, CT: Yale University Press.
- Nicosia, Francis.R (1985), The Third Reich and the Pulestinian question, Austin: University of Texas press.
- Owen Tweedy, Article titled, "Persia's unfortunate trade Legislation", in the financial Times, 5February 1934, article, Bundesarchiv Potsdam, Deutsche Reichs bank,25/01/5289.
- Shahidi, Rashid Armin khatib (1999), German foreign policy towards Iran: In The case of the National Bank of Persia, D.phil. Thesis, Harris Manches ter college, Oxford University.
- Tooze, Adam (2006), Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy. London: Penguin Books.

منابع آلمانی

- Article titled "Der Aussenhandel von Iran" in Pressdienst Hansa, Wirtschaft, Und Ver Kehr. 11 June 1935, article, Bundesarchiv Potsdam, Deutsche Reich bank, 2501/5290.

روابط اقتصادی ایران و آلمان نازی، ... (سجاد شال سوز و حمید کرمی پور) ۳۹۳

Article, titled, Deutschlands Handelsbeziehungen zu Iran" in " Die Deutsche Volkswirtschaft", number 31-1937, article. Bundesarchiv Potsdam, Deutsche Reichsbank, 25.01/5290.

Article titled "Fortschritte der Industrialisierung in Iran", in pressdienst- Hansa. 22 January 1940, article- Bundesarchiv Potsdam, "Deutsche Reichsbank, 25.01/5291.

Article titled, "Iran und Deutschland Sind die gegebenen partner, in Berliner Lokal- Anzeiger, 22 July 1936, article. Bundesarchiv Potsdam, Deutsche Reichsbank, 25.01/529.

Article title, Starker Auschwung des deutschen Handelsverkehrs mit Iran, in pressdienst Hansa, wirtschaft und verkehr, 25 March 1937, article, Bundesarchiv Potsdam, Deutsche Reichsbank, 25.01/5290.

Deutsche Dokumente des Auswärtigen Amtes, Reihe D, Band 10, Minister im Iran (Ettel) an das Auswärtige Amt in Berlin, 9. Juli 1940, 169-70.

Deutsche Dokumente des Auswärtigen Amtes, Reihe D, Band XII, Minister im Iran (Ettel) an das Auswärtige Amt in Berlin, 8. Mai 1941, 737-8.

Dokumente des Deutschen Auswärtigen Amtes, Reihe D, Band VIII, Memorandum von Berater Ripken, 28. Oktober 1939, 5-354.

PAAA Berlin B92363, Weidenfeld/ Moscow to foreign office/ Berlin, 8 May 1922, Foreign officer, Report, I vapers, 1004, 31, August 1922.

PAAA, Berlin DGT Box 28III, IId: Telegram 3738, Melchers to Foreign Office/Berlin, 30 Nov 1936.

PAAA, Berlin DGT Box 45, Smend to foreign office/Berlin, Tel. IVVV/II, 2 June 1936.

PAAA. Berlin R105315: Transit in den Iran und in den Fernen Osten, Eastern Economy, Nr. 10-11, Oktober-November 1939, 126

PAAA Berlin R 105315: "Der Handelsvertrag UdSSR-Iran. Vereinbarungen U berden Warentransport, Der Ostwirtschaft, 29, no.5/6 (May/June 1940), 57-80.

Report by Erwin Spiegel in Tehran, 29 May 1937, Report. Bundesarchiv Dahlwitz.

Report titled Gunstige Entwicklung der Iranischen wirtschaft im Jahre 1935/36, 25 October, 1936. Bundesarchiv Potsdam, Deutsche Reichsbank, 25.01/5290.

Special report of Iran. ApproximEttely 1940/41, report. Bundesarchiv Dahlwitz- Happegarten, files of the IG Farbenindustrie AG, 80IGF/B954.

Schacht, Hjalmar. Germany and world Trade. Munich: Bund der Freunde der Technischen Hochschule Munichen, 1935.